EQUAL treatment

Magazine for the Treatment Action Campaign October 2009

Vavanuna na Vavasati

Hikokwalaho ka yini ntirho wa swa masangu wu fanele ku va enawini

Rachel Jewkes u vulavula hi ku sivela ku pfinyiwa

Ndlela leyi ku va na vanghana vo tala va swa masangu swi fambisaka HIV hakona

Muhleri: Marcus Low

Muhleri wa Swifaniso: Mara Kardas-Nelson

Muhleri wa Khopi: Cathy Goudie

Vapfuneti: Nomfundo Eland, Poppy Riddle, Rachel Jewkes, Anneke Meerkotter, Ella Scheepers, Rebecca Hodes, Catherine Tomlinson, Marlise Richter, Emily Nagisa Keehn, Joan van Niekerk, Olivia Adams, Polly Clayden, Simon Collins, Zapiro

Xifaniso eka Khavhara ya Masungulo: Ilvy Njiokiktjien || swifaniso hi Ilvy||www.imagesbyilvy.com

Swifaniso: Oupa Nkosi/the Mail & Guardian, Ilvy Njiokiktjien ||swifaniso hi Ilvy||www.imagesbyilvy.com, Jodi Bieber, David Harrison/the Mail & Guardian, Nina Bekink, courtesy One in Nine Campaign. Oscar Gutierrez, Malusi Mbatha, Eric Miller, Roulé le Roux, Thandeka Vinjwa, One in Nine Campaign

Swikhenso swo hlawuleka eka Rachel Jewkes, Joan van Niekerk, Anneke Meerkotter, Marlise Richter, Elizabeth Mills, Leickness Simbayi, Dean Peacock, Sonke Gender Justice Network, Childline na the One in Nine Campaign.

Muhangalasi: Kagiso Seleka.

Xivumbeko: Designs 4development, www.d4d.co.za

Mukandziyisi: CTP Book Printers

Yi hundzuluxiwile hi: Takalani Translation Services

TAC yi ti nyiketele eku nyikeni vanhu lava hanyaka na HIV, mindyangu ya vona na vahlayisi mahungu yo hetiseka hi vutshunguri na mimirhi leyi nga ponisaka vutomi bya vona. TAC na varhangeri va yona a van a vuxaka na vamabindzu yo endla mimirhi ku katsa na vamabindzu ya mimirhi ya ntumbuluko kumbe ya muxaka wihi kumbe wihi nakaona a va na ku navela ka ximali eka mabindzu lawa.

Equal Treatment is published by the Treatment Action Campaign.

TREATMENT ACTION CAMPAIGN

Postal Address: PO Box 2069, Cape Town 8001.
Physical Address: Westminster House, 122 Longmarket Street, 3rd Floor, Cape Town 8000.
Phone: 0861 END HIV
Fax: +27 21 422 1720
Website: www.tac.org.za
Provincial and District TAC offices
Western Cape Province: 021 447 2593
Khayelitsha District: 021 364 5489
Ekurhuleni District: 011 873 4130
Limpopo Province: 015 291 5448
Elim District: 015 556 3341
Mpumalanga Province: 013 755 2298
Eastern Cape Province: 043 743 7143
Lusikisiki District: 039 253 1951
Queenstown District: 045 838 1364
Kwazulu-Natal Province: 031 304 3673
Pietermaritzburg District: 033 394 0845
Ilembe District: 032 552 5160
Gert Sibande: 017 811 5085

VUNDZENI

Issue 30 - October 2009
Xitsonga

mapapila ya 2–5

Rimbewu na HIV
Tsalwa leri ra Vutshunguri byo Ringanela ri langutisa eka vamanana, vavanuna na HIV. Eka atikili yo sungula hi langutisa hilaha madzolonga laya yelanaka na rimbewu na mavonelo ya hina ya vavasati na vavanuna ya pfunetaka hakona ku fambisa ntungu wa HIV.

mapapila ya 6–17

Vavasati na vavanuna
Ku suka eka ku rhandzana na vanhu vo tala na ku vuyisela enawini ntirho wa swa masangu ku ya eka ku xanisiwa ka vana na 'mpfinyo wo lulamisa', xiyenge lexi xi langutisa timhaka to hlaya mayelana na vamanana, vavanuna na HIV.

mapapila ya 18-21

Ru pfinya, rimbewu na nawu
eka xiyenge lexi hi ku tisela xiletelo xo kongoma xa leswi u faneleke ku swi langutela loko u mangala ku pfinyiwa emaphoriseni na timfanelo ta wena eka swiyimo sweswo. Hi tlhela hi langutisa nadzu wa Julias Malema emahlweni ka Khoto ya Ndzinganano.

mapapila ya 22–27

Vuhumeleri bya swa sayense
Eka xiyenge xa makumu xa tsalwa leri, hi langutisa ku humelela ka swa sayense loku andlariweke eka Nhlengeletano ya Misava hinkwayo ya Sosayiti ya AIDS eCape Town hi Mawuwani. Hlaya hi leswi CHER yi nga swi kuma eka ndzavisiso wa vona kutani u vona laha hi nga fika kona endleleni yo fikelela vutshunguri bya tincece hinkwato hi nkarhi.

Vuhleri

Madzolonga ehenhla ka vamanana (VAW) i xiphiqo lexikulu eka rihanyu na timfanelo ta vanhu emisaveni hinkwayo na le Afrika Dzonga hi ku kongoma.

Ku pfinyiwa wansati etikweni ra hina tisekondi ta 26 tin'wana na tin'wana. Ku dlayiwa wansati eAfrika Dzonga tiawara ta tsevu tin'wana na tin'wana hi loyi a rhandzanaka na yena. Madzolonga laya vangiwaka hi rivengo ya karhi ya tlakuka tanihi loko hi vona vamanana va vantima lava rhandzanaka na vamanana van'wana va dlayiwa. VAW yi kumile leswaku leswi swi khumba timhaka ta rihanyu kambe a swi tekeriwi enhlokweni. Pulani ya Rixaka yi tiboha ku lulamisa madzolonga ya rimbewu (GBV) tanihi leswi ya nga yan'wanana ya swilo leswi fambisaka ntungu wa HIV eAfrika Dzonga.

Xiviko xa Nhlangano wa Rihanyu wa Misava ehenhla ka Madzolonga na Rihanyu xi komba leswaku "yin'wana ya mintolovelo ya VAW hi leyi endliwaka hi munhu wa xinuna kumbe hi nuna eka nsati wa yena". Madzolonga lawa a ya vonaki ngopfu hikuva ya humelela etindlwini laha ku nga voniwiki hi munhu. Tisistimi ta nawu na mintolovelo ya ndhavuko a yi swi voni swi ri xidyoho kambe swi voniwa ku ri mhaka ya xindyangu kumbe mhaka leyi nga toloveleka ya vutomi.

Ndzavisiso wu komba leswaku wanana un'we eka va mune eAfrika Dzonga u pfumela leswaku u tshame a pfinya. Un'we eka kaye wa vamanana eAfrika Dzonga u vika leswaku u tshame a pfinyiwa nakona ntsengo lowu wu nga ha va wu ri ehansi ka ntsengo wa ntiyiso. Vamanana a va mangali ku pfinyiwa minkarhi hinkwayo hi kwalaho ka swivangelo swo hambana-hambana, ku katsa na sisitimi ya vululami leyi hlulekaka. Milandzu leyi yi tala ku teka malembe yo hundza mambirhi yi tengiwa nakona ku va vanhu va gweviwa a swi talangi. Nakambe ku na swikombiso swa ku va vamanana va xanisiwa hi maphorisa.

Xiyimo xa le hansi xa vukorhokeri na xona xi hoxe xandla eku tlakuseni ka GBV. Xikombiso, ku hava timboni ta le switarateni kumbe switichi swa maphorisa eka tindhawu leti ku pfinya swi nga tinyika matimba. Ku tirha ntsena nhlayo leyintsonga ya Tikhoto ta Milandzu ya swa Masangu eka tindhawu leti, naswona a ku na tindhawu to ringana ta Thuthuzela centres (tindhawu to hlayisa vanhu lava pfinyiweke) to fana na Simelela centre eKhayelitsha.

Tindlela to lulamisa GBV hakanyingi ti kongomisiwa eka sisitimi ya vululami. A ku se langutisiwa tindlela to sivela GBV kumbe timhaka ta rihanyu leti yelanaka na GBV. Hikwalaho, pfhumba ra TAC ri le ku susumeteni ka mfikelelo wa nhlayiseko wa rihanyu wa lava xanisiweke hi ku pfinyiwa na nsivelo wa GBV. Afrika Dzonga ri na tipholisi ta kahle ta GBV, to fana na Nawu wa Madzolonga ya le Makaya, Nawu wa Milandzu ya swa Masangu na Pholisi ya Rixaka ya Milandzu ya swa Masangu leyi langutaneke na mhaka leyi.

Leswi swi nga vonaka eka swiphiqo swo fana na xiyimo xa le hansi xa mfikelelo wa post-exposure prophylaxis (mimirhi leyi hungutaka nghozi yo tluleriwa hi xitsongwatsongwani xa HIV endzhaku ko pfinyiwa) na ku pfumaleka ka switirhisiwa swo hlengeleta vumbhoni bya timhaka ta ku pfinyiwa. Ku hava ku seketeriwa ka miehleketo ka vanhu lava nga pfinyiwa. Tindhawu to seketela lava nga xanisiwa eswitichini swa maphorisa minkarhi yin'wana ti pfariwile kumbe ti tirhisa vanhu lava nga riki vatirhi va ximfumo kambe va lo tinyiketela ntsena. Vanyiki va vukorhokeri nkarji wun'wana va pfumala ku twisisa ka nawu kumbe swilaveko swa vanhu lava nga xanisiwa hi ku pfinyiwa. Tisenthara ta Thuthuzela ti tirha hi nkarhi wa tiawara ta ntirho ntsena, hambileswi ku pfinyiwa swi humelelaka nkarhi wihi na wihi wa siku nakona Tikhoto ta Milandzu ya swa Masangu to tala swa tika ku ti fikelela.

Vanhu na mfumo va fambisa mapfhumba yo lulamisa ntlhontlho lowu, xikombiso, pfhumba ra Men as Parteners (MAP) 365 wa Masiku ya Magoza yo Sivela Madzolonga ya Vamanana na Vana. Minhlangano yo tala yo fana na TAC na yin'wana (Vanhu lava Lwisanaka na ku Xanisiwa ka Vamanana [POWA], Xirilo xa ku Pfinyiwa, Netiweke ya Rixaka yo lwisana na Madzolonga ya Vamanana, pfhumba ra 07-07-07, Pfhumba ra N'we eka Kaye) yi le ku tirheni ku endla Afrika Dzonga ri va ndhawu yo hlayiseka ku hanya eka yona.

Ndzi dyondzisa jaha ra mina, Warona na buti wa yena, ku vona madzolonga ehenhla ka vamanana tanihi vugevenga. Ndzi tiyimisele ku va pfuna ku twisisa timhaka ta rimbewu na swa masangu. GBV yi ta tshama yi ri xiphiqo lexikulu ku fikela loko hinkwerhu hi tiboha ku yi sivela. Hi ku cinca mintolovelo leyi vavisaka van'wana, ku pfuneta lava rilelaka ku pfuniwa, ku burisana na vandyangu na vanghana hi timhaka leti, ku cinca mavonelo ya hina ya vamanana, hi nga sungula ku cinca lokukulu loku lavekaka. Tiphine hi tsalwa leri ra Vutshunguri bya Ndzinganano kutani u avelana na van'wana leswi u nga swi dyondza. Tihlanganisi na rhavi ra le kusuhi na wena ra TAC. Yana eka tinhlengeletano ta ndhawu ya wena ta Foramu ya Muganga ya Nhlayiseko na Foramu ya Muganga ya Maphorisa ku lulamisa nhlayiseko na nsirhelelo eka ndhawu ya ka n'wina.

Nomfundo (Nono) Eland, Mukondleteri wa Pfhumba ra Rixaka ra Timfanelo ta Vamanana

Rimbewu na HIV

Ndlela leyi madzolonga ya rimbewu, ku pfumaleka ka ndzinganano wa rimbewu na mintirho ya rimbewu ya ndhavuko swi fambisaka HIV hakona.

Hi Poppy Riddle

Mpimo wa ku dlayiwa ka vaxisati hi varhandziwa va vona eAfrika Dzonda wu le henhla hi katsevu eka misava hinkwayo. Wansati wa dlayiwa hi murhandziwa wa yena etikweni leri tiawara tin'wana na tin'wana ta tsevu. Ku kumbeteriwa leswaku kwalomu ka 42% wa vavanuna va Afrika Dzonga va endla madzolonga ehenhla ka vanhu lava va rhandzanaka na vona. Eka ndzavisiso lowa ha ku endliwaka, 28% ya vavanuna va pfumerile leswaku va tshame va pfinya. Tinhlayonhlayo leti ta chavisa: madzolonga ya rimbewu i ya kulu eAfrika Dzonga.

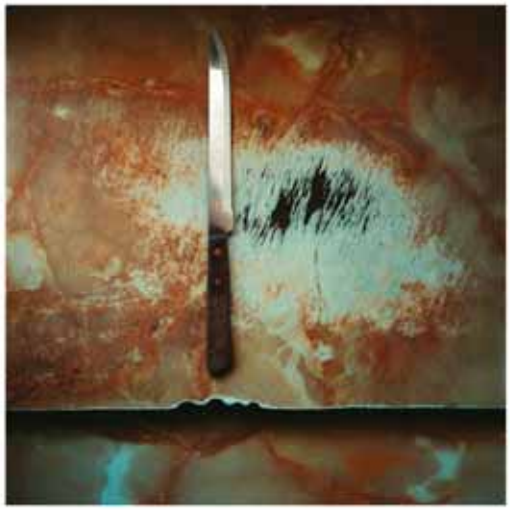

Swifaniso hi Jodi Bieber.

Vito ra mina ndzi Cassandra Emma Moyo.

Ndzi tlhaviwile hi nuna wa mina hi mukwana wa xinkwa. Ndzi tlhaviwile hi lendzaku ku fikela eka yinsu. Nuna wa mina u nwile chefu Endzhaku ka ku ndzi tlhava. U ndzi sindzise ku nwa chefu. Endzhaku ka sweswo ndzi ve ndzi titivala ku fika tin'hweti tinharhu nakona a ndzi bihe emirini.

Ndzi na swivati miri hinkwawo. Ndzi nge vuli leswaku ndzi tsakile. Ndzi tsakisa ntsena hi leswaku mina na n'wana wa mina ha ha hanya. Kambe a ndzi swi rhandzi swivati leswi. Loko ndzi swi vona ndza hlundzuka. Minkarhi yin'wana ndzi ehleketa leswaku ndzi bihile. Ndzi ehleketa leswaku a ndzi ri xiphukuphuku. A a tshama a ndzi himetela, kambe ndzi tshama na yena ku nga ri na xivangelo. Nkarhi wun'wana ndzi tivona nandzu eka leswi nga humelela.

Swifaniso hi Jodi Bieber.

Vito ra mina ndzi Doreen Kotsedi Pitsa.

Ndzi manana loyi a hlayisaka n'wana a ri swakwe, ndzi thariwile, ndzi na vana vambirhi naswona a ndzi voni. A ndzi velekiwangi ndzi ri bofu, kambe namuntlha a ndzi voni. Mativula ya mina, Phumla, 21, na yena a nga voni. U ve bofu a ri na malembe ya 7 hikwalaho ka madzolonga ya le ndyangwini.

A ndzi tekiwile hi wanuna wa madzolonga swinene. Xivangelo xa ku va ndzi nga n'wi sukelangi a ndzi xi tivi. A a ndzi endle xisakana lexi a tiolola hi xona. A a tshama a ndzi koka hi misisi ya mina leyo leha, kutani a ndzi himetela exikandzeni. Madokodela ya vula leswaku mahlo ya mina ya hambane na tindololo, leswi nga endla leswaku ndzi nga ha voni. Madokodela ya vula leswaku swi humelela loko u biwa hi nchumu wo tika enhlokweni. Ndzi khensa ntsena leswaku a ndzi felangi evukatini. Vamanana vo tala vona a va ponangi. Kambe hi ku va ndzi ponile mina, ndzi ta byela vamanana hinkwavo ku siya ehansi xinakulobye xo tano.

Xana madzolonga ya rimbewu na HIV swa fambelana ke?

Ndzavisiso wu komba leswaku madzolonga ya swa masangu na yan'wana ya le mirini ehenhla ka vamanana ya pfuneta ntungu wa HIV. Madzolonga lawa, na ku chaviwa ka wona swi veka vavanuna na vavasati eka nghozi leyikulu yo tluleriwa hi HIV. Minkarhi yin'wana vamanana va chava ku sindzisa leswaku ku tirhisiwa khondhomu hi ku chava leswaku vavanuna va ta hlundzuka no va ehleketelela ku ka va nga tshembekangi. Minkarhi yin'wana vavanuna va ehleketa leswaku ku tirhisa khondhomu a hi "swa xinuna" hikwalaho va endla swa masangu na vamanana hi ndlela leyi nga hlayisekangiki.

Ku pfinya

Afrika Dzonga ri le henhla swinene hi mpimo wa ku pfinya emisaveni hinkwayo loko ku nga katsiwi matiko lawa ya nga enyimpini; wansati wa pfinyiwa eAfrika Dzonga timinete ta 26 tin'wana na tin'wana.

Ku pfinya ku pfurhetela ndzilo wa HIV hi swivangelo swo hlayanyana. Loko mupfinyi a nga amblanga khondhomu, HIV yi nga tluletiwa munhu loyi a pfinyiwaka, na yena mupfinyi a nga tluletiwa. Loko havambirhi va ri na HIV, va nga ha tlhela va tluletana ravumbirhi (ku tluletana ravumbirhi swi humelela loko munhu la nga na HIV a tluletiwa muxaka wun'wana wa HIV wo hambana na lowu a nga sungula a ri na wona). Hi nkahi wa ku etlelana hi ku sindzisa, nghozi yo tluletana HIV yi le henhla swinene. Leswi swi vangiwa hi ku va maendlelo lawa ya kota ku vavisa vununa na vusati bya vona hivambirhi. Ku vaviseka loku ku endla leswaku HIV yi tlulela hi ku olova. Leswi mpimo wa ntlulelo wa HIV wu nga ehenhla eAfika Dzonga, ku pfinya swi vanga nghozi leyikulu. Va xisati va le nghozini yo hundza va xinuna yo tluleriwa hi HIV loko va endla swa masangu hikwalaho ka xivumbeko xa vona xa ntumbuluko. Leswi swi endliwa hi ku va xirho xa xisati xi na ndhawu leyikulu leyi nga tswongaka xitsongwatsongwani ku hundza xirho xa xinuna.

Xana rimbewu incini?

Loko munhu a velekiwa, ha swi kota ku vona rimbewu ra yena – wanuna kumbe wansati.

Rimbewu i swihlawulekisi swo hambana-hambana leswi cincekaka leswi vuriwaka swa xinuna kumbe swa xisati. Swihlawulekisi leswi swa hambana hi kuya hi ndhawu na ndhavuko wa laha munhu a hanyaka kona. Leswi swi vula leswaku leswi hi swi vonaka swi ri swihlawulekisi swa "xinuna" kumbe swa "xisati" swi nga cinca hi ku ya hi laha munhu a hanyaka kona, nkarhi na ndlela leyi a hanyaka hayona. Ku va "wanuna" kumbe "wansati" a hi chumu lowu nga cinceki nakona tanihi vanhu hi nga cinca leswi mhaka leyi yi vulaka swona. Ku va wanuna a swi vuli leswaku u fanele ku va na swihlawulekisi swa xinuna. Ku va wansati a swi vuli leswaku u fanele ku va na swihlawulekisi swa xisati.

Madzolonga na ku chava madzolonga

Dyondzo leyi nga endliwa yi komba leswaku vamanana lava tshamaka va xanisiwa hi madzolonga va nga tluleriwa hi HIV. Dyondzo yin'wana leyi

endliweke hi 2009 yi tiyisise leswaku vavanuna lava nga tshama va xanisa varhandziwa va vona hi madzolonga va nga va va ri na HIV.

Madzolonga kumbe ku chava madzolonga eka xinakulobye xa varhandzani swi veka vanhu enghozini yo tluleriwa hi HIV hi tindlela to hambana-hambana. Loko manana a tshame a xanisiwa hi madzolonga nakona a chava, swi nga endleka a chava ku kombela murhandziwa wa yena ku ambala khondhomu na ku ya emahlweni a yi tirhisa. A nga tlhela a chava ku paluxa xitetasi xa yena xa HIV hi ku chava leswaku a nga xanisiwa hi murhandziwa wakwe. Leswi swi nga vula leswaku a nge landzelerisi ART hi ku va a titumbeta eka nuna wa yena. Ku pfumaleka ka ku landzelerisa swi endla leswaku munhu a va enghozini yo khomiwa hi mavabyi ya ntlulelo no tlhela miri wa yena wu sungula ku alelana na mimirhi ya ART nakona a nga tlhela a tluleta van'wana hi HIV.

Madzolonga ya nkarhi lowu nga hundza

Tidyondzo ti komba leswaku madzolonga lawa munhu a hundzeke eka wona ya veka vavanuna na vavasati enghozini yo tluleriwa hi HIV. Xikombiso, tidyondzo ti komba leswaku wansati loyi a nga xanisiwa hi swa masangu a ha ri ntsongo u le nghozini yo va a nga tikhoma hi ndlela leyi nga na nghozi swinene hi tlhelo ra swa masangu. A nga ha endla swa masangu a ha ri ntsongo, a tirhisa swidzidziharisi na swipyopyi, a va na vanghana vo tala va masangu, a xavisa masangu ku kuma mali no ka a nga tirhisi ngopfu khondhomu. Matikhomelo lawa ya veka vanhu enghozini leyikulu yo tluleriwa hi HIV.

Tidyondzo tin'wana ti kume leswaku vavanuna lava nga kula emindyangwini leyi nga na madzolonga va nga tikuma va yisa xiyimo lexi emahlweni loko va kurile. Tanihi laha ku hlamuseriweke hakona, vavanuna lava xanisaka vavasati va vona va tiveka vona na vavasati va vona enghozini yo tluleriwa hi HIV.

Ku pfumaleka ka ndzinganano na mintirho ya rimbewu

Hambi loko swivangelo swa madzolonga ehenhla ka vamanana swi tele, xivangelonkulu i ku hambana ka matimba exikarhi ka vavanuna na vavasati. Eka tiko ro fana na Afrika Dzonga leri rhangeriweke ngopfu hi vavanuna, vavanuna va voniwa va ri vona va nga na matimba na ndzawulo ehenhla ka mindyangu ya vona na le tikweni hinkwaro. Vavasati a va na matimba yo ringana na ya vavanuna nakona ku languteriwa leswaku va yingisela vavanuna.

Vavanuna van'wana va tirhisa madzolonga ehenhla ka vavasati va vona ku va komba matimba ya vona no tsundzuxa vamanana leswaku a va na matimba yo ringana na ya vona.

Vurhangeri bya vavanuna a byi tikombi ntsena hi madzolonga ehanhla ka vamanana, kambe byi khumba na ndlela leyi vanhu va langutelaka vavanuna na vavasati ku tikhoma hiyona evuton'wini. Ku na vumbhoni lebyi kombaka leswaku ku langutela loku ka matikhomelo ku veka vavanuna na vavasati enghozini yo tluleriwa hi HIV.

Leswi vanhu va swi languleke eka vavanuna

Ku va munhu a tiyile eka swa masangu swi voniwa tanihi xiphemu xa nkoka xa vununa. Leswi swi tikomba hi ku va vavanuna eka tindhawu tin'wana va languteriwa ku va na vanghana vo tala va swa masangu hi nkarhi wun'we (xikombiso, xifaniso xa Mazulu xa *isoka*). Loko vavanuna a ri na vanghana vo tala va masangu nakona va nga tirhisi khondhomu, mavabyi ya swa masangu, ku katsa na HIV, ya hangalaka hi ku hatlisa.

Valavisisi va kume leswaku xifaniso xa ndhavuko xa vununa xi endla leswaku vavanuna va nga rhandzi ku tirhisa khondhomu. Tanihi laha wanuna un'wana a vuleke hakona, "Vavanuna va lava nyama enyameni; va pfumela leswaku nyama enyameni swi ku endla wanuna".

Eka tiko leri ku tiya ka vavanuna ku tekeriwaka ehenhla, vavanuna a va rhandzi ku endzela titliliniki ta rihanyu. Ndzavisiso wun'wana hi 2008 wu vule leswaku vavasati hi vona va fikelelaka ART ku hundza vavanuna hambi leswi ku nga vona va endlaka leswaku xiyimo xa HIV eka vavasati xi va ehenhla. Ku va vavanuna va nga tirhisi ART hi ndlela leyi va faneleke ku yi tirhisa hayona swi pfurhetela ndzilo wa HIV hi tindlela to hambana-hambana. Xo sungula, rihanyu ra vavanuna ra tsana hikuva a va kumi mimirhi loko va yi lava. Va le nghozini yo khomiwa hi mavabyi ya ntlulelo nakona va nga ha vabya swinene va nga se sungula ART no tlhela va dlaya hi AIDS. Xa vumbirhi, vanhu lava tekaka ART a va tluleti ngopfu. Vavanuna lava nga tekiki ART va nga hangalasa HIV.

Ku va vavanuna va nga rhandzi ku komba ku tsana ka vona swi vonaka nakambe hi ku va va nga tsakeli ku endla nhlahluvo wa HIV. Ku na vumbhoni lebyi kombaka leswaku vavanuna van'wana va kambela xiyimo xa vona hi ku langutisa xiyimo xa varhandziwa va vona va xisati, leswi vuriwaka 'proxty testing', laha va va tikisaka emirini, kutani va langutela leswaku va kamberiwa HIV hi va swa vukorhokeri bya vayimani.

Swifaniso hi Jodi Bieber.

Vito ra mina ndzi Motlalepue Mahole.

Ndzi na 23 wa malembe hi vukhale. Ndzi xanise ti tata wa mina la nga riki wa ngati. A ndzi xanisa hi swa masangu na ku ndzi ba nakona u swi endle nkarhi wo leha. Ndzi tshame kona ku fikela ndzi kuma n'wana, kahlekahle ndzi ve na vana vambirhi hi tatana loyi. A ndzi ri na 14 wa malembe loko a sungula ku ndzi xanisa.

Swi sungule ku humelela nivusiku nakona a ndzi ri ndzexe na yena ntsena. Manana a a ri exibedlele loko a ndzi pfinya. A ndzi nyumisiwa hi mhaka leyi, ndzi chava nakona a ndzi nga lavi ku langutana na yona. A ndzi byelanga munhu ku fikela endzhaku ka masikunyana. Ndzi byele mana wa mina kutani a n'wi vutisa, laha va nga ndzi ba va ri vambirhi va vula leswaku ndza hemba. Minkarhi yin'wana a swi humelela ninhlekanhi loko manana a nga ri kona. Minkarhi yin'wana a ndzi nga n'wi byeli, a ndzi nga vulavuli hi swona; a ndzi nyuma.

Norho wa mina i ku ya eswikolweni ndzi ya burisana na vana hi ku pfinyiwa hikuva ndzi pfumela leswaku mhaka leyi ya ha humelela nakona vana va tivona nandzu hi leswi nga humelela.

Maendlelo lawa ya pfurhetela ndzilo wa HIV hi tindlela to hambana-hambana. Ya veka mpingu wo hlahluviwa eka vavasati kutani ya pfumelela wanuna ku sola wansati ku va a "tise HIV ekaya". Leswi swi endla leswaku wansati a nga lavi ku paluxa xitetasi xa yena eka nuna wa yena hi ku chava dzolonga kumbe ku cukumetiwa. Loko wansati a nga paluxi xiyimo xa yena xa HIV, hivumbirhi bya vona va le nghozini yo va na swiphiqo leswi vangiwaka hi HIV. Leswi swi katsa ku tlhela va tluletana hikwalaho ka ku yisa emahlweni ntolovelo wa swa masangu va nga tisirhelelangi na ku ka va nga landzelerisi vutshunguri (wansati u tumbeta mhaka ya leswaku u teka ART). Loko o biha emirini, n'wana wa yena a nga va enghozini yo tluleriwa hi HIV. Endzhaku ka ku velekiwa ka n'wana, mana wa n'wana a nga tshiketa ku mamisa n'wana bodlela leri nga ta n'wi sirhelela ku tluleriwa hi HIV hi ku chava leswaku nuna wa yena u ta kuma leswaku u na HIV. Ku va u nga mamisi n'wana bodlela swi susumetiwa hi mavonelo ya vanhu ya leswaku "manana lonene" u mamisa n'wana wa yena vele. Leswi swi veka n'wana enghozini yo tluleriwa hi xitsongwatsongwani xa HIV lexi nga kona emasini ya vele.

Leswi vanhu va swi languteleke eka vavasati

Eka tiko ra Afrika Dzonga leri rhangeriweke ngopfu hi vavanuna, wansati a nga faneli ku tlhontlha matimba ya nuna wa yena. U languteriwa ku veka ku tiphina ka nuna wa yena emahlweni ka swilaveko swa yena. Hikwalaho hi ku tiva leswaku vavanuna a va rhandzi ku tirhisa khondhomu, vavasati na vona a va sindzisi leswaku yi tirhisiwa.

Matimba ya wanuna eka swa masangu ya le henhla ka ya wansati loko wansati a tiseketele hi wanuna eka tlhelo ra mali. Eka tiko leri rhangeriweke hi vavanuna, vavanuna va languteriwa ku hlayisa vavasati hi tlhelo ra mali. Leswi swi endla leswaku vavasati va tiseketela hi vavanuna, nakona va nga ha tiseketela hi vavanuna eka swilaveko swo fana na swakudya na vutshamo. Leswi swi endla leswaku hivambirhi ka vona va nga vi na ku sirheleleka eka ntlulelo wa HIV; swi endla leswaku wansati a nga koti sindzisa leswaku ku tirhisiwa khondhomu, ku tshika wanuna hambi loko wanuna a ri na vanghana van'wana va masangu nakona swi endla leswaku wansati a chava ku byela wanuna leswaku u na HIV. Swiphiqo swa malandzeleriselo, ku mamisa n'wana no tlhela va tluletana swi va kona loko wansati a nga paluxi xitetasi xa yena.

Matsalwa: Dunkle, K. et al. "Gender-based violence, relationship power and risk for prevalent HIV infection among women attending antenatal clinics in Soweto, South Africa" Lancet 363 (2004); Jewkes, R. "Gender & Sexuality – Recent Data and its Implications for HIV Prevention, Treatment, Care and Support" Presentation to the International AIDS Society Conference, Cape Town (2009); Jewkes, R. et al. "Gender inequalities, intimate partner violence and HIV preventative practices: Findings of a South African cross-sectional study" (2005); Kalichman, S. C. et al. "Sexual assault, sexual risks and gender attitudes in a community sample of South African men" (2007); Mills, E.A. et al. University of Cape Town "Love in the Time of AIDS: The Relational Gender Dynamics of Prevention, Testing and Treatment" CSSR Working Paper (2009); Mills, E.A. "Briefing: From the Physical Self to the Social Body: Expression and Effect of HIV-Related Stigma in South Africa" *Journal of Community and Applied Social Psychology* 16 (2006); Nattrass, N. "Gender and Access to Antiretroviral Treatment in South Africa" *Feminist Economics 14* (2008); Peacock, D. "Men as Partners: South African Men Respond to Violence Against Women and HIV/AIDS" (2003)

Vanghana va swa masangu vo tala hi nkarhi wun'we

Hi Ella Scheepers

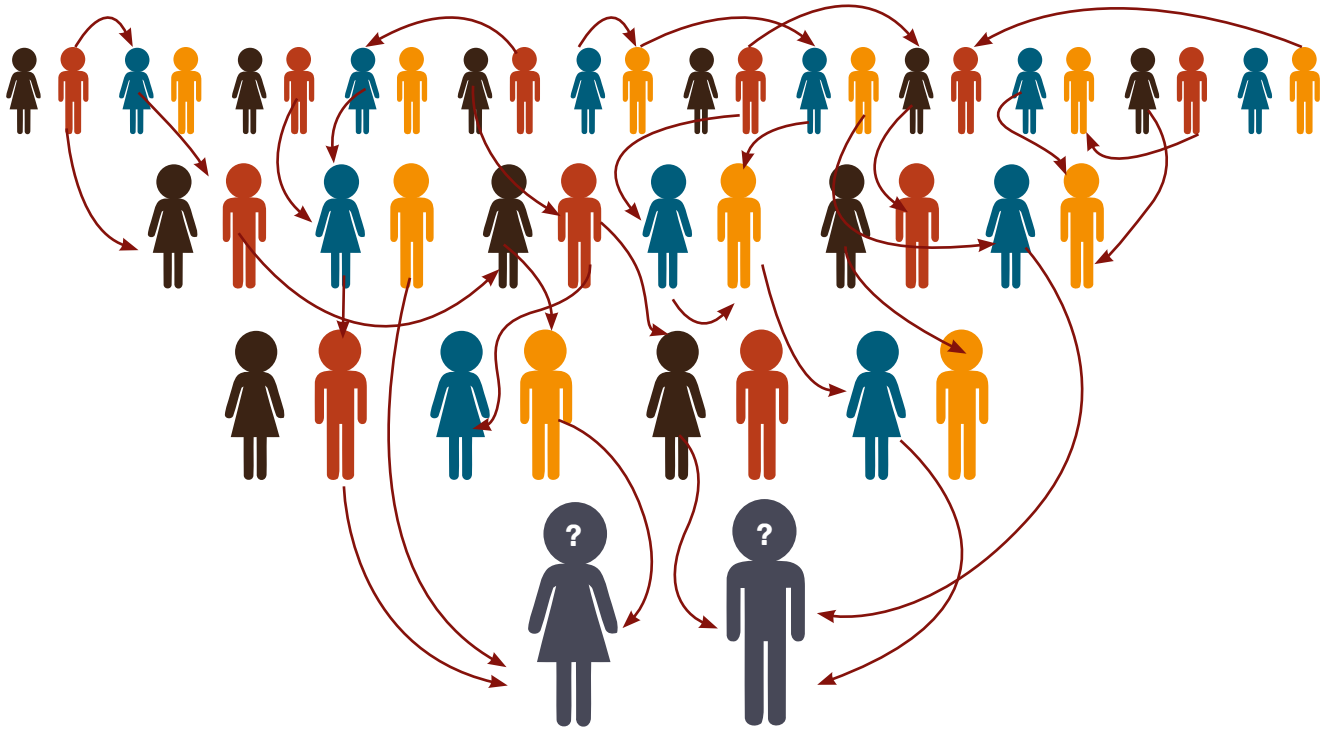

Xiv **Hikokwalaho ka yini ku va na vanghana va masangu vo tala swi ri na nghozi?**

Nhl **Loko u endla swa masangu u nga tisirhelelangi u nga tluleriwa hi HIV ya vanghana va yena lava a nga va na vona eka nkarhi lowu nga hundza**

Xana MCP incini?

Multiple concurrent partnerships (MCP) yi humelela loko wanuna kumbe wansati a va na vuxaka bya masangu byo hundza byin'we hi nkarhi wun'we. Vanghana lava va nga va va nkarhi wun'we hi mavhiki, tin'hweti kumbe malembe. Loko vavanuna kumbe vavasati va va na xinakulobye xa masangu na vanhu vo tala hi nkarhi wun'we, va va na xiave eka netikeke ya swa masangu. Nghozi yo tluleriwa hi HIV yi va ehenhla loko un'wana wa netiweke leyi o tluleriwa hi HIV leyi a nga yi hundziselaka eka hinkwavo lava nga eka netiweke leyi.

Hikwalaho ka yini vavanuna va va na vanghana vo tala va masagu

Vavanuna vo tala va susumetiwa hi vanghana va vona ku kombisa vununa bya vona hi ku va na vanghana vo tala va masangu. Eka tindhawu tin'wana, vununa bya wanuna byi hlamuseriwa hi nhlayo ya vavasati lava a nga na vona. Wanuna loyi a nga fuma a nga languteriwa ku va na vasati vo hundza un'we kumbe swigangu. Vavanuna van'wana va twa ku ri na xilaveko xa ku cinca-cinca eka timhaka ta masangu. Ku na vavanuna van'wana lava pfumelaka leswaku vasati va vona va fanele ku sirheleriwa eka swilaveko swa vona swa masangu swa minkarhi hinkwayo, hikwalaho va hundzisela ntirho lowu eka vavasati van'wana.

Hikwalaho ka yini vavasati va va na vanghana vo tala va masagu

Vavasati van'wana va susumetiwa ku va eka xinakulobye xa masangu kumbe va chava ku xi herisa hi ku chava madzolonga. Minkarhi yin'wana va tshama eka xinakulobye lexi hi ku xisiwa, hi swilaveko swa mali na nsusumeto wa leswaku va ta fana na van'wana. Ku tika ka xiyimo xa ikhonomi na ku pfumaleka ka mintirho swi nga endla leswaku va tiseketela hi vavanuna vo tala ku tihanyisa. Ku xavisa swa masangu na ku va na xinakulobye na munhu loyi a nga nkulu ngopfu swi susumetiwa hi vanhwanyana lava lavaka mali kumbe nhundzu leyi "ti-sugar daddies" ti nga va nyikaka yona. HSRC yi kume leswaku xinakulobye xa masangu na vanhu lavakulu xi ya xi tolovelelka eAfrika Dzondga. Hakanyingi, eka xinakulobye lexi, vanhu lavakulu va va va "rhandzana" na munhu un'wana loyi va nga eka malembe yo ringanaka na yena. Ku navela ku enerisiwa eka swa masangu hi xin'wana xivangelo xa MCP.

Vusweti na MCP

Swiyimo swa le henhla swa vusweti eka tindhawu tin'wana to fana na le mikhukhwini na le matikoxikaya swi susumeta MCP. Xikombiso, sisitimi ya vatirhi va timayini na tifeme tin'wana lava tirhaka ekule na makaya yi endle leswaku vavanuna vo tala va tshama va ri ekule na vasati va vona. Vavanuna van'wana va va na swigangu ekusuhi na mayini kutani va tlhela va ya eka vasati va vona ematikoxikaya. Hi ndlela leyi, vuvabyi byi tlulela ku suka eka dhawu yin'wana ku ya eka yin'wana.

Hikokwalaho ka yini MCP yi ri ya nkoka?

Ematikweni ya le dzongeni ra Afrika, ku vuriwa leswaku un'we eka mune ku ya eka un'we eka tsevu wa munghana wa swa masangu u na HIV. Hikwalaho swi na nghozi swinene ku endla swamasangu u nga sirhelelekangi na munhu u'wana na un'wana loyi xitetasi xa yena xi nga tivekeki.

Netiweke ya swa masangu leyi endliwaka hi vanhu lava nga na vuxaka byo tala bya masangu yi endla leswi vuriwaka "superhighway" kumbe ndlela leyikulu yo hangalasa HIV. Nkatsakanyo wa netiweke ya swa masangu na ku tluleta ka munhu loyi a ha ku tluletiwaka hi HIV swi vula leswaku vanhu hinkwavo lava nga ka netiweke ya MCP va le nghozini. Hambiswiritano, mpimo wa ku hangalasiwa ka HIV hi MCP a wu se tiveka.

Matsalwa: Halperin, D. and H. Epstein "Concurrent sexual partnerships help to explain Africa's high HIV prevalence: implications for prevention" Lancet 363 (2004); Simbayi, L. Human Sciences Research Council "The Challenges of MCP prevention in South Africa" Presentation to a Roundtable discussion on "Multiple Concurrent Partnerships in the Popular Media" (2009).

Tinxaka ta MCP

Vuxaka na munghanankulu na van'wana vanghana va le tlhelo

Xikombiso: Wanuna u na nhwana wa "ximfumo" kumbe nsati, kambe a tlhela a va na xigangu kumbe ku tlula. Loko un'wana wa swigangu swa yena o va na HIV, wanuna loyi a nga tluleriwa hi ku va a nga tisirheleli eka swa masangu kutani endzhaku a tluleta nsati wa yena na xigangu lexin'wana. Swigangu na swona swi na majaha lawa na wona ya nga tluletiwaka.

Vuxaka na vanhu lavakulu

Xikombiso: Nhwanyana u na xinakulobye na wanuna lonkulu hi kuva wanauna loyi a n'wi endlela swilo swo karhi. A nga tlhela a va na jaha ra malembe laya n'wi ringaneke. Wanuna loyi a nga ha tluleta nhwanyana loyi HIV loko o va na yona kasi na yena nhwanyana a nga tluleta jaha ra yena. Xitsongwatsongwani xi nga tlhela xi hundzisiwa hi jaha leri eka vanhwanyana van'wana.

Ku xavisa masangu

Xikombiso: Nhwanyana lontsongo u na xinakulobye na wanuna lonkulu loyi a n'wi xavelaka swilo no pfuneta ku hlayisa ndyangu wa yena. U tlhela a va na jaha leri ringanaka na yena. Loko jaha ra yena ro va na HIV, a nga tluleriwa a tlhela a tluleta wanuna lonkulu. Ku suka laha, vanhu hinkwavo lava nga ka netiweke ya wanuna loyi va nga tluleriwa.

Hakanyingi vavanuna na vavasati lava nga eka xinakulobye na vanhu lava va va hundzelaka ekule hi malembe na lava xavisaka swa masangu va na vanhu va vona lava va ringaneke etlhelo.

Tinhlamulo

- Tirhisa khondhomu – loko u ri na vanghana va masangu vo tala hi nkarhi wun'we, i swa nkoka ku tirhisa khondhomu loko u endla swa masangu.
- Cinca matikhomelo ya wena ya swa masangu – pfhumba ra 'zero-grazing' ri ve na ku humelela eku hunguteni ka HIV eUganda. 'Zero-grazing' swi vula ku, u nga vi na vuxaka bya masangu ('grazing') ehandle ka vukati bya wena kumbe munghanankulu wa wena wa masangu.
- Cinca mavonelo na mintolovelo ya wena leyi seketelaka no tiyisa MCP na vunghana bya masangu na vanhu lavakulu – Xikombiso, xiviko eUganda, Kenya na Zimbabwe xa ku hungutana ka nhlayo ya vuxaka bya masangu bya vanhu hi nkarhi wun'we hi xona xivangelo xa ku hungutana ka ku hangalaka ka HIV.
- Hlahluviwa – ku hlahluviwa HIV swi pfuna ku vona mavabyi ka ha ri na nkarhi no sivela HIV ku hangalaka hi netiweke ya swa masangu.

Pfuneta ku sivela ku pfiya

Ku sivela ku pfinyiwa i ntirho wa hina hinkwerhu, vaxinuna na vaxisati.

Hi Rachel Jewkes

Misava hinkwayo yi langutisa Afrika Dzonga hikwalaho ka ku pfinya, laha vavanuna vo hundza un'we eka mune lava ku nga burisaniwa na vona va nga pfumela leswaku va tshame va sindzisa wansati kumbe nhwanyana masangu. Hambileswi mhaka leyi yi tsemaka nhlana, a swi tiveka leswaku nhlayo leyikulu ya vamanana va pfinyiwa lembe na lembe. Kwalomu ka 55,000 va mangale mhaka leyi emophoriseni nakona ku kumbeteriwa leswaku nhunga eka kaye wa milandzu leyi a yi mangariwi.

Xifaniso hi Ilvy Njiokiktjien || Images by Ilvy||www.imagesbyilvy.com.

Leswi a swi ri swintswha hi ndzavisiso lowu hi leswaku a wu katsa vavanuna lava va nga paluxa eka mbulavurisano leswaku va tshame va pfinya. Leswi swi endle leswaku swi koteka ku dyondza xivangelo xa ku va vavanuna va pfinya. Vavanuna vo tala va pfinye munhu loyi a nga riki munghana wa vona wa masangu nakona un'we eka khume va na xiave eku pfinyiweni ka wansati hi ntlawa wa vavanuna. Kwalomu ka un'we eka makume-mbirhi va pfinyile eka lembe leri nga hundza.

Ndzavisiso wo fana na lowu i wa nkoka eku ringeteni ku twisisa hilaha ku pfinyiwa ku nga siveriwaka hakona. Eku sunguleni, ntirho wo ringeta ku sivela ku pfinya a wu kongomisiwa ngopfu eka ku tiyisa sisitimi ya vululami bya vugevenga. Leswi i swa nkoka. I swa nkoka ku va vanhu va hlohleteriwa ku mangala milandzu leyi emaphoriseni nakona loko va yi mangarile, maphorisa na va swa vululami va fanele ku fambisa mhaka leyi hi vukheta lebyikulu. Hambiswiritano, loko hi vone leswaku ku hundza kotara ya vavanuna va tiko ra hina nga va tshame va pfinya, swi va erivaleni leswaku ku pfinya a swi nge siveriwi hi ku xapula vapfinyi ntsena. Nsivelo wa ku pfinya wu fanele ku sungula ka ha ri nkarhi evuton'wini bya vanhu.

Ndzavisiso wu komba leswaku kwalomu ka vavanuna vanharhu eka va mune lava pfinyaka va swi endle ro sungula loko va ha ku nghena evujaheni. Leswi swi komba leswaku ku siveriwa ku pfinya swi fanele ku sungula eka vana. Xana ku fanele ku endliwa yini? Xiphiqo xa ku pfinya xi sungula eka ku pfumaleka ka ku ringana ka rimbewu lexi nga xiphiqo lexi nga dzima timitsu eAfrika Dzonga. Hambileswi hi nga na ndzinganano wa rimbewu eka Vumbiwa bya hina, tiko ri nyika vavanuna matimba yo tala ku hundza vavasati nakona va voniwa va ri va nkoka ku hundza vavasati.

Ku suka amalembeni ya vuhlangi, vafana va dyondza leswaku va na matimba na matimba ya ntlawa lawa va nga na wona loko va ri na vanghana va vona va vafana. Vafana va dyondza leswaku loko va tikhoma hi ndlela leyi nga amukelekiki, vakulukumba va swi vona ku ri mhaka ya 'vufana'. Kasi vanhwanya vona a va languteriwi ku 'pfinyiwa', loko swi humelela, va vutisiwa leswaku va endle yini lexi nga va veka eka xiyimo xexo. Vamanana na vanhwanyana va vekiwa nandzu wo pfinyiwa nakona va nyumisiwa endzhaku ka sweswo.

Nsivelo wa ku pfinyiwa wu fanele ku sungula ekaya, eswikolweni na le migangeni ya hina. Wu sungula hi ndlela leyi hi kurisaka majaha ya hina hayona. Loko hi lava ku pfuneta eka ntirho wo sivela ku pfinyiwa, hi fanele ku ringeta hi matimba ku kurisa majaha ya hina hi ya dyondzisa leswaku vavanuna na vavasati va ringana. Hi fanele ku va dyondzisa leswaku ku hlonipha a swi heleli eka vanhu lava kulu ntsena, kambe ku hloniphiwa vanhu hinkwavo. Hi fanele ku dyondzisa vafana leswaku va na vutihlamuleri bya swendlo swa vona, nakona va fanele ku anakanya hilaha swi khomaka vanhu van'wana hakona. Pfumba ra NGO yin'wana eAmerika a ri tirhisa xilogeni xa 'Matimba ya mina a hi ya ku vavisa' ku dyondzisa vavanuna eku siveleni ka madzolonga ehenhla ka vamanana. Hungu leri ri nga va ra nkoka eku dyondziseni majaha ya Afrika Dzonga.

Swa tika ku kombela vana ku nyika leswi va nga se tshamaka va swi kuma. Loko hi lava leswaku vana va kula va ri na musa, rirhandzu no pfumala timholovo, hi fanele ku tiyisisa leswaku leswi swi va xiphemu xa ku kula ka vona. Ndzavisiso wu komba leswku vavanuna lava pfinyaka va nga va va kule va ri hava tatana evuton'wini bya vona nakona va hundze eka swiyimo swo hambana-hambana swa nxaniseko wa miri, wa masangu na ximoya na ku tikeriwa ko karhi eku kuleni ka vona. Mhaka ya xihatla ya mindyangu na miganga ya hina i ku tiyisisa leswaku vavanuna va nghenelela eku kuriseni ka vana va vona eka timhaka ta mali na ximoya, nakona va va swikombiso leswinene. Swi ta va ntlhontlo ku endla leswaku ku va na ku cinca eka ndlela leyi vavanuna vo tala va hanyaka hayona. Swi ta va ntlhontlho ku endla leswaku vavanuna lava nga hanyeki na vana va vona va tlhela va tihlanganisa na vana va vona hi ndlela leyi nga na ntikelo.

Hi fanele ku langutisa nakambe ndlela leyi vafana va tivisiwaka timhaka ta masangu hayona. Ha ha tikeriwa ku vulavula hi timhaka ta masangu na vana va hina nakona hi swi tshikela vanghana va vona. Loko hi lava ku sivela ku pfinyiwa, hi fanele ku vulavula hi swona. Hi fanele ku veka erivaleni leswaku ku hava wansati kumbe nhwanyana la nga faneriwa hi ku pfinyiwa, langa kombela ku pfinyiwa kumbe la nga tiphina hi ku pfinyiwa. Hi fanele ku burisana hi nawu wa timhaka ta ku pfinya. Wu veka kahle erivaleni leswaku loko wansati kumbe nhwanyana a nga vulanga ku 'ina' a nga pfumelangi swa masangu naswona loko swo humelela, sweswo i ku pfinya. Xana lava va nge 'e-e' loko va vula 'ina' vona? Leswi swi tshama swi ri karhi swi vuriwa, kambe hi fanele ku swi veka kahle leswaku sweswo swi vula leswaku a va nga endli swa masangu. Loko nhwanyana loyi a lava leswaku va endla u ta va na nkarhi wun'wana wo veka mavonelo ya yena ya va erivaleni.

Ku pfinya i xiphiqo lexikulu etikweni ra hina. Xi penda lava nga pfinyiwa hi pende leyi nga sukiki laha vo tala va vona va tikeriwaka emiehleketweni endzhaku ka malembe swi hundzile. Hinkwerhu ka hina hi na ntirho wo swi sivela. Loko hi lava ku aka tiko ro anstwa leri fambisiwaka hi ntshunxeko wa vanhu na Vumbiwa bya hina bya xidimokirasi hi fanele ku tiyisisa hi ri vavanuna na vavasati leswaku hi endla xiphemu xa hina.

Timfanelo ta vatirhi va *swa masangu*

Vanhu vo tala va khirha no venga vatirhi va swa masangu. Mavito yo fana na tingwavava, swifeve, na yan'wana ya nyunyetela ririmi leri tirhisiwaka ehenhla ka vavasati lava xavisaka vukorhokeri bya swa masangu. Kambe i vantsongo vanhu lava vulaka leswku vanhu lava va tirha ntirho lowu hikwalaho ka ku ka va ri hava vutihlawuleri; va tirha ntirho lowu ku tihanyisa.

Vatirhi vo tala va swa masangu va hlayisa mindyangu leyikulu nakona va ri vasingiri va ri voxe. Ntirho wa vona a wu sasekangi kumbe ku hlayiseka; va pfinyiwa, ku xanisiwa, ku rahiwa no biwa, nakona va tala ku tirha eka tindhawu ta xinyami no va na nghozi. Maphorisa yan'wana a ya na ntwela vusiwaka eka vatirhi va swa masangu na swivilelo swo xanisiwa, kasi minkarhi yin'wana hi vona vapfinyi na vaxanisi,

Ntirhi wa swa masangu na nawu

Vutomi bya tika swinene eka vatirhi van'wana va swa masangu. Handle ko va pfuneta, nawu wa Afrika Dzonga wa vugevenga wu swi endla nadzu ku tirha ntirho lowu. Nkateko hi leswaku milawu leyi ya khale ya karhi ya langutisiwa nakambe hi Khomixini yo Ololoxa Milawu ya Afrika Dzonga (LRC) leswaku yi endliwa yi fambelana na Vumbiwa bya Afrika Dzonga. Ntirho wa LRC i ku langutisa milawu no kombela leswaku yi pfuxetiwa loko swi fanela.

Hi Dzivamusoko 2009 LRC yi humese phepha leri vulavulaka hi ntirho wa swa masangu laha ku nga komberiwa vaakitiko leswaku va veka mavonelo ya vona hi ntirho wa swa masangu na nawu.

Eka phepha leri, LRC yi vule leswaku ku na tindlela ta mune leti nawu wu nga ti tekaka mayelana na ntirho wa swa masangu

1. Ku yirisiwa enawini ntirho wa swa masangu
    - Lexi i xiyimo lexi hi nga na xona eAfrika Dzonga
2. Ku yirisiwa enawini swiphemu swo karhi swa ntirho wa swa masangu
    - Swiphemu swin'wana swa ntirho lowu swi yirisiwa kambe swin'wana swi nga yirisiwi
    - Sweden na Germany i swikombiso swa leswi
3. Ku vuyiseriwa enawini ntirho wa swa masangu eka swiyimo swo karhi leswi lawuriwaka hi vukheta
    - Mfumo wu lawula ntirho wa swa masangu nakona swi pfumeleriwa hi nawu eka tindhawu to karhi
    - Doroba ra Amsterdam eNetherlands i xikombiso xa matirhelo lawa
4. Ku vuyiseriwa enawini ntirho wa swa masangu
    - Ku susiwa milawu hinkawyo leyi yirisaka ntirho wa swa masangu
    - New Zealand yi tirhisa xifaniso matirhelo lawa

Nhamulo ya va timfanelo ta vanhu

Vakondleteri vo tala va timfanelo ta vanhu na vamanana va vula leswaku ku vuyisela enawini ntirho wa swa masangu hi yona ntsena ndlela leyi nga ta tiyisisa timfanelo ta vatirhi va swa masangu. Swi ta nyika vatirhi va swa masangu mfanelo yo ala ku endla swa masangu, ku sirheleriwa hi nawu va vatirhi, na ku kuma ku pfuniwa hi maphorisa hi nkarhi lowu va lavaka ku pfuneka.

Ntirho wa swa masangu na HIV

Ku vuyiseriwa enawini ka ntirho wa swa masangu swi ta tlhela swi pfuna Afrika Dzonga ku lwisana kahle na HIV/AIDS. Vatirhi va'wana va swa rihanyu a va swi lavi ku tshungula vatirhi va swa masangu kumbe va endla leswaku swi va tikela ku kuma vukorhokeri bya nhlayiseko wa rihanyu. Loko ntirho lowu wo vuyiseriwa enawini, ku nyumisiwa loku fambisanaka na ntirho lowu ku ta hungutana. Vatirhi va swa masangu va titwa va ri na mfanelo yo fikelela no koxa vukorhokeri bya nkoka.

Marlise Richter i mudyondzisi eSteve Biko centre for Bioethics (Wits University) nakona i xirho xa Khansele ya Rixaka ya AIDS eAfrika Dzonga (SANAC) eka Ntlawa wa Ntirho wa Vamanana.

Photo by David Harrison/the Mail & Guardian.

Hi Marlise Richter

Xin'wana xa nkoka hi leswaku vatirhi va swa masangu va ta kota ku ala ku endla swa masangu na vanhu lava nga laviki ku tirhisa khondhomu. Leswi swa tika eka nkarhi wa sweswi tahini leswi vanhu vo tala va lavaka 'nyama-e-nyameni' nakona va sindzisaka vatirhi va swa masangu ku endla swa masangu va nga ti sirhelelangi.

Ku yisa emahlweni

Sweswi LRC yi fanele ku langutisa mavonelo ya vanhu no endla swibumabumelo swo karhi eka Holobye wa Vululami na Nhluvukiso wa Vumbiwa mayelana na maendlelo lawa Afrika Dzonga yi faneleke ku ma tirhisa. Hi tshemba leswaku LRC yi ta hlawula ku vuyiseriwa enawini ka ntirho wa swa masangu – ndlela ya nawu leyi NSP yi wu bumabumeleke.

Eka nkarhi wa sweswi, ku na swilo leswi u nga swi endlaka ku pfuneta:

- Hlohletela tindzawulo ta mfumo, vanhu na minhlangano ya vukorhokeri ku antswisa mapfhumba hinkwawo laya seketelaka nhlayiseko na timhaka ta nawu ta vatirhi va swa masangu.
- Susumeta ku sunguriwa ka swilaveko swa NSP mayelana na vatirhi va swa masangu.
- Tlhontlha miehleketo ya vanhu hi mavonelo ya vatirhi va swa masangu. U nga vula leswaku ku vuyiseriwa emawini a swi fani na ku seketela ntirho lowu. A hi hinkwaswo swilo leswi swi nga riki "matikhomelo lamanene" hi swi endlaka nandzu. Xikombiso, ndzi nga va ndzi vona ku hemba swi nga ri matikhomelo lamanene, kambe a hi nandzu eAfrika Dzonga. Loko u twa munhu a vulavula hi ngwhavava, xifeve na man'wana marito, n'wi tlhontlhe hi ku kongoma.

Xitori xa Muchaneta

(Muhundzuluxi i Corwin Mhlahlo)

Vito ra mina nzi Muchaneta ('u ta kala u hela mandla'). Ndzi vuya eZimbabwe. Ndzi te eAfrika Dzonga ku ta lava ntirho kambe ndzi kume leswaku swilo swa tika laha, kutani ndzi sungula ku va muxavisi wa swa masangu. Swa tika ku lava ntirho etikweni rin'wana ngopfu-ngopfu loko maphepha ya wena ya nga lulamangi nakona ku hava nchumu lowu telaka vanhu lava nga tshama hi mavoko. Ndzi na malembe mambirhi ndzi tirha ntirho lowu ndzi tshama ehotela eJohannesburg.

Ndzi hlangane na wanuna ebarheni ya hotela leyi a ndzi tshama eka yona. U ndzi byele leswaku a lava ku famba na mina ekaya. Endzhaku ka ku pfumela u ndzi siyele mali ehotela kutani hi ya ekaya ka yena. A nga ndzi byelanga leswaku u tshama na vavanuna vo tala. Dzi dyondze mhaka leyi hi ndlela yo tika. Vavanuna va tsevu va etlele na mina va nga tirhisi khondhomu.

Ndzi rile ngopfu hi ku tiva leswaku ku hava la ndzi nga ta mangala kona. Ndzi chavile ku ya emaphoriseni hi ku chava ku vuyiseriwa ekaya hikuva maphepha ya mina a ya nga tshamisekangi. Minkarhi yin'wana maphorisa a ya ku yingiseli loko u ri muxavisi wa swa masangu. Va vula leswaku, "loyi a fambaka a lava swivati wa swi kuma".

Leswi hi swi kombelaka i ndlela yo antswa yo tihanyisa etikweni leri no tekiwa tanihi vanhu ku fana na vanhu van'wana, ku nga ri swiharhi swa le nhoveni. Na hina hi yile eswikolweni no pasa swikambelo, kambe i ku kala ka mintirho leswi endlaka leswaku hi xavisa miri. Hikwalaho hi kombela mfumo leswaku wu veka milawu leyi nga ta sivela maphorisa ku hi khoma tanihi mahlonga kambe va hi pfuna hi nkarhi wa xirilo.

Pulani ya Rixaka (NSP) yi tekela enhlokweni mhaka ya leswaku mintlawa yo karhi leyi nga enghozini, ku fana na vatirhi va swa masangu na vatirhisi va swidzidziharisi va tsandzeka ku fikelela vukhorhokeri bya vutshunguri hikuva ntirho wa vona a wu le nawini. Hikwalaho ke, NSP yi bumabumela ku vuyiseriwa enawini ka ntirho wa swa masangu.

Matsalwa: HIV & AIDS National Strategic Plan for South Africa 2007-2011.

Xifaniso hi Roulé le Roux.

KU SIRHELELA VANA VA HINA

Hi Joan van Niekerk, Childline ya Afrika Ndzonga

Ku xanisiwa ka vana no ka va nga hlayisiwi i swiphiqo swo tika eAfrika Dzonga. Swi nga vavisa matlhelo hinkwawo ya makulelo ya n'wana. Childline yi tshama yi ri karhi yi vutisiwa hi mpimo wa ku xanisiwa ka vana eAfrika Dzonga kambe swa tika ku hlamula hi ku kongoma. Ndzavisiso wa CIETafrica wu kombisa leswake eka 283,000 wa vana etikweni hinkwaro, 50% wa vona va tshame va xanisiwa hi swa masangu eAfrika Dzonga va nga se fika eka malembe ya 18.

Vana vo tala a va mangali ku xanisiwa hikwalaho ka swivangelo swo hambana-hambana:

- A va swi tivi leswaku va xanisiwa kumbe a va hlayisiwi. Leswi i ntiyiso na le ka ku xanisiwa ka vana hi swa masangu hikuva a va na kona ku twisisa ka vanhu lavakulu ka timhaka ta masangu nakona nkarhi wun'wana va xanisiwa hi swa masangu hi ndlela yo 'olova' no tsakisa.
- Nkarhi wun'wana vana lava va endliwa va tshemba leswaku swa fanela leswaku va xanisiwa kumbe va nga hlayisiwi hi kwalaho ka ku va va hehliwa leswaku a va tikhomangi kahle.
- Vana vo tala va khomiwa hi tingana ngopfu-ngopfu loko ku xanisiwa ku ri ka masangu. Leswi swi vonaka ngopfu eka vanhu lava pfumelaka ngopfu vuntombhini kumbe loko muxanisi a ri wa rimbewu ra n'wana. Vana va vafana va tikeriwa ku pfumela leswaku va xanisiwile hi swa masangu hi munhu loyi a nga waxinuna. Vanhu eAfrika Dzonga va ha khirha vanhu lava rhandzana va ri va rimbewu ro fana.
- Minkarhi yin'wana vana va tivona nandzu eka ku xanisiwa. Xikombiso, muxanisi a nga byela n'wana wa nhwanyana leswaku a a nga fanelangi a ambale xikete xo koma kumbe xikipa xo manya.
- Minkarhi yin'wana vana va amukela nchumu wo karhi ku suka eka muxanisi lowu endlaka leswaku swi tika ku va va paluxa ku xaniseka ka vona. Vana lava hanyaka evuswetini na vana lava ha nghenaka eka vukulukumba lava tshikeleriwaka hi vanghana va vona lava humaka emakaya laya tikotaka va le nghozini. Childline yi hlangana na vana vo tala lava hanyaka hi ku endla swa masangu leswaku va ta kuma swakudya, mpahla kumbe byetlelo.
- Vana van'wana va twa swi fanerile ku sirhelela muxanisi, xikombiso, loko munhu loyi a ri xaka ra le kaya. Ku na minkarhi yin'wana laha ku sirheleriwa ka muxanisi swi hlohleteriwaka hi un'wana wa swirho swa ndyangu. Leswi swi nga va swi endliwa hi ku va muxanisi a ri musingiri. Vana va nga tikeriwa ku mangalela muxanisi loko va tsakela muxanisi.
- Minkarhi yo tala vana va chavisiwa leswaku va nga paluxi. Va chavisiwa hi madzolonga, ku tsoniwa swakudya, rirhandzu, swilo kumbe vuxaka.

I mani a fanelaka ku mangala ku xanisiwa ka vana na ku pfumala ku hlayiseka.

- Munhu un'wana na un'wana u boheka ku mangala ku xaniseka na ku pfumala ku hlayiseka ka vana. Hambiswiritano, nawu wa cinca nakona leswi landzelaka swa tirha:
- Munhu un'wana na un'wana wa boheka ku mangala vugevenga byihi kumbe byihi bya masangu ehenhla ka vana, ku katasa ku tirhisiwa ka vana eka ntirho wa swa masangu, hi ku ya hi Xiyenge xa 54 xa Nawu wa Vugevenga (Milandzu ya swa Masangu na Timhaka leti Yelanaka na yona) lowu pfuxetiweke. Vugevenga lebyi byi fanele ku mangariwa eMaphoriseni ya Afrika Dzonga.
- Munhu un'wana na un'wana wa boheka ku mangala ku khumbeka kwihi kumbe kwihi ka vana eka ku endla, ku hangalasa, ku nadiloda kumbe ku vonisiwa tifilimi ta swa masangu, ku katsa tifilimi ta swa masangu laha ku tirhisiwaka vana. Vanhu va boheka ku mangala mhaka leyi emaphoriseni.
- Hi ku ya hi milawu ya hina ya madzolonga ya le makaya, hinkwerhu ka hina hi boheka ku mangala ndlela yihi na yihi ya nxaniseko wa vana eka ti-social worker kumbe Khomixinara wa Nhlayiseko wa Vana. Hambiswiritano, Nawu va Vana lowu lulamisiweke lowu nga si ku sungulaka wu ta swi cinca sweswo. Ku ta mangala ntsena vanhu va mintirho yo karhi.
- Ehansi ka nawu lowuntshwa, lava va fanelaka ku mangala va katsa varindzi va makhotso, madokodela ya meno, 'homeopath', mukamberi wa vatirhi, mutirhi wa swa nawu, dokodela, vaongori va swa vuveleki, mufundhisi, muongori, dokodela wa le mintirhweni, phorisa, 'physiotherapist', murhangeri wa swa vukhongeri, mutirhi wa swa vukorhokeri by vanhu, 'social worker', dokodela wa mbulavulo, mudyondzisi, dokodela wa xintu, murhangeri wa ndhavuko, kumbe xirho xa vatirhi va ndhawu ya vuhlayisi kumbe vatirhi lava nga tinyiketela, kaya ra vana, drop in centre kumbe kaya ro hlayisa vana na vatshwa. Nawu lowu wu vula leswaku va fanele ku mangala ku xanisiwa eka Ndzawulo ya Nhluvukiso wa Vanhu na le ka Nhlangano wo Sirhelela Vana lowu nga hlawuriwa kumbe emaphoriseni.

Eka swiyimo leswi nga laha henhla, loko ndzavisiso wo komba leswaku ku hava ku xanisiwa ka n'wana (leswaku munhu la nga mangala u endle xihoxo eku pfumeleni leswaku n'wana wa xanisiwa), kambe xiviko xi endliwile "hi moya wa kahle", ku hava la nga suwiwaka.

Loko u vona n'wana la xanisiwaka naswona u lava ku mangala, u fanele ku va vuxokoxoko bya n'wana ni

Laha ku nga na ku xanisiwa ka vana, vanhu lavalukumba va fanele ku mangala ku tiyisisa leswaku vana va hlayiseka no kuma ku hola. Xifaniso hi Oupa Nkosi/ the Mail & Guardian.

laha a kumekaka kona. Nkarhi wu'wana Childline yi kuma xiviko xa n'wana la xanisiwaka, kambe loko va landzelerisa va kuma leswaku vuxokoxoko a byi enelangi ku kuma laha n'wana a nga kona.

I swa nkoka ku tsala no hlayisa vito ra munhu loyi u nga mangala eka yena loko u vika ku xanisiwa ka n'wana. Hlayisa tinomboro ta vona ta riqinghu no langutisa nkarhi lowu va kumekaka hi wona ku hlamula swivutiso. Tlhela u tsala laha u nga mangala kona ku xaniseka ka n'wana, xikombiso, eka xitici xihi xa maphoisa kumbe hofisi ya vuhlayiseki bya vana, siku na nkarhi wa xiviko. Tsala nomboo ya phorisa leri nga ku pfuna loko u mangala emaphoriseni u tlhela u kambisisa leswaku xiviko xi tsariwile eka buku ya swilo leswi humelelaka exiticini xa maphorisa.

Minkarhi yin'wana vanhu va bela Childline riqinghu va vula leswaku va vike ku xaniseka ka n'wana kambe a ku na nchumu wu nga endliwa. Loko u endle xiviko nakona u vilela leswaku a ku se endliwa nchumu hi mhaka leyi, sungula u landzelerisa na munhu loyi u nga endla eka yena xiviko. Loko swi fanela vulavula na un'wana langa ehenhla ka yena entirhweni.

Hi ku ya hi xiphemu xa 28 ya Bili ya Timfanelo eka Vumbiwa bya rixaka, vana va na mfanelo yo sirheleriwa eka nxaniseko no ka va nga hlayisiwi. Ku tsongahala ka miri na miehleketo ya vona swi va sivela ku kota ku tisirhelela, hikwalaho vanhu lavakulu vana mfanelo yo va sirhelela.

Loko u ri na swivutiso swo karhi hi nsirhelelo wa vana, bela Hofisi ya Rixaka ya Childlene riqinghu eka 031 563 5718, kumbe u endzela webusayiti eka www.childlinesa.org.za. U nga rhumela Childline email eka admin@childlinesa.org.za

Vana na vanhu vakulukumba lava nga na swivilelo hi vana va nga tirhisa nomboro ya riqinghu ya mahala ya Childline ya – 08000 55555, leyi tirhaka tiawara ta 24 ta siku na masiku ya 7 ya vhiki.

Matsalwa: Children's Act no. 38 of 2005 and the Children's Amendment Act no. 30 of 2007 http://www.cietafrica.org

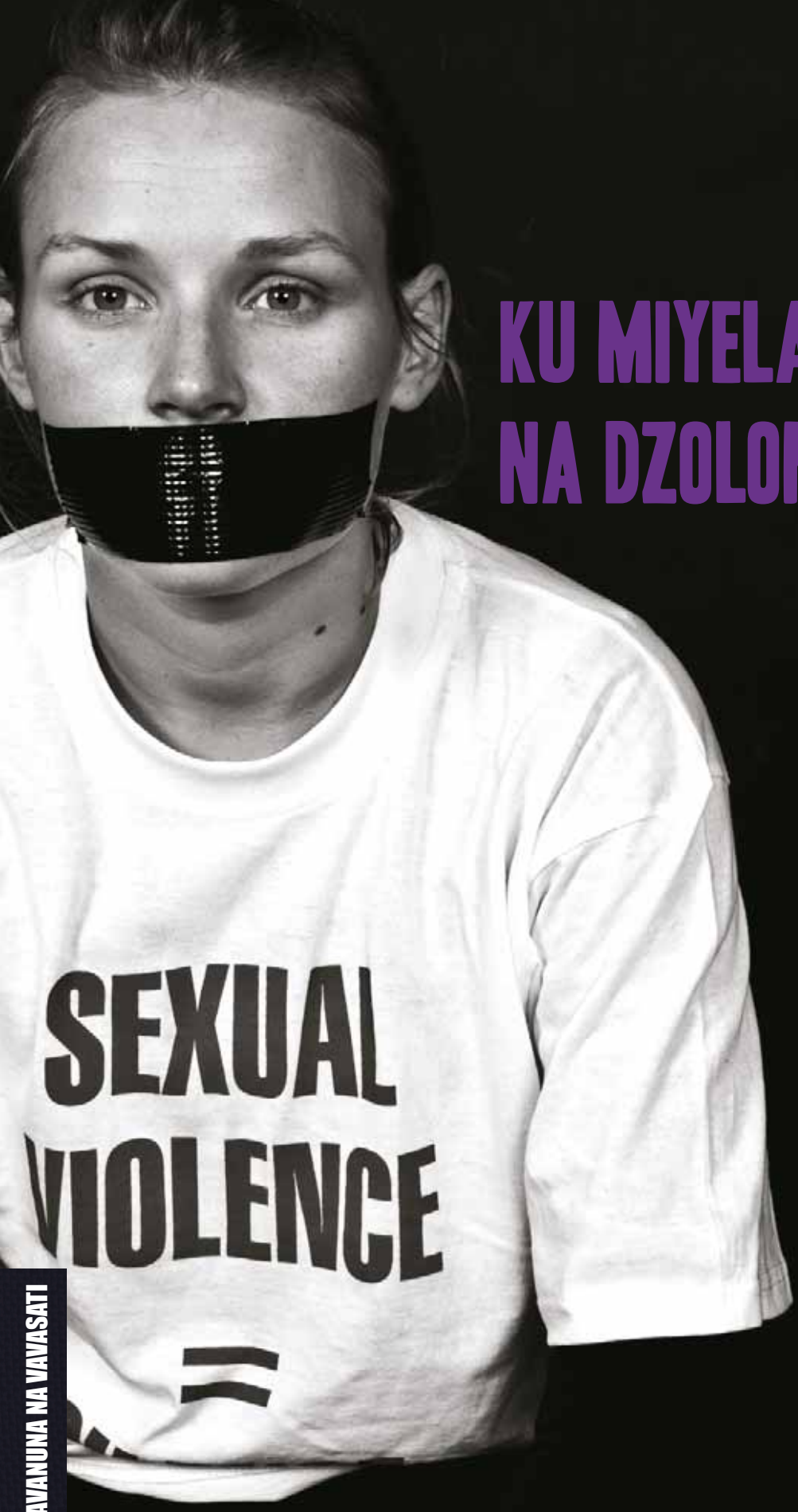

KU MIYELA SWI FANA NA DZOLONGA

Pfhumba ra One in Nine Campaign i pfhumba ra minhlangano ya vamanna na vanhu lava tirhelaka vululami bya vamanana na sosayiti laha timfanelo ta vamanana ti xiximiwaka kona, ti tlakusiwaka no yisiwa emahlweni. Pfumba leri ri sunguriwe ku kanetana na xiyimo xa vurhangeri bya vavanuna. One in Nine yi hlundzukisiwa hi xiyimo xa ku pfinya na madzolonga ya swa masangu eAfrika Dzonga nakona yi tinyiketele ku fikelela xitshembiso xa Vumbiwa xa vululami na ntshunxeko wa vamanana.

Pfhumba ra One in Nine ra lembe na lembe ra "Madzolonga ta swa Masangu = Ku Miyela" i nkombiso wo alelana wa siku hinkwaro lowu katsaka madzana ya vavanuna na vavasati na vanhu lava seketelaka lava nga hlangana ku kombisa ku onhaka loku nga vangiwaka hi ku pfinya. Eka nkombiso wa lembe leri, vamanana va 295 va pfariwile milomu ku ringana 12 wa tiawara leti a va ri karhi va tiendlela swilo swa vona swa siku na siku kambe va 'miyetiwile' ku kombisa leswaku timhaka to tala ta ku pfinya eAfrika Dzonga a ti mangariwi. Lembe leri, vamanana va 60 lava nga xanisiwa hi ku pfinyiwa va ambale swikipa swa 'Rape Survivor' tanihi xiphemu xa nkombiso. A va tatisa 295 wa vatinyiketeri lava nga miyela na 50 wa vavanuna lava nga ta ku ta seketela.

Xifaniso hi va One in Nine Campaign.

Muxanisiwa hi ku pfinyiwa u avelana hi xitori xa ku vaviseka, ku nyumisiwa no vulavula hi swona.

Loko ndzi sungula nghenelela nkombiso wa One in Nine a ndzi ehleketa leswaku ndzi nghenelela tanihi muxanisiwa. A ndzi lava ku vulavula. A ndzi titwa ndzi rhwele mpingu wo tika nkarhi wo leha. Loko ku nyikiwa swikipa mixo wolowo, ndzi kume leswaku ndzi tsarisiwe tanihi mukombisi la 'miyeleke'. – a ndzi tava wansati loyi nomu wa yena wu nga pfariwa hi silothepi siku hinkwaro leswi kombisaka ku "miyetiwa" ka vamanana eka timhaka ta ku pfinyiwa, kambe a ndzi nga ta vekeriwa xikombiso xa leswaku ndzi muxanisiwa la nga pfinyiwa. Ndzi titwe ndzi ntsunxekile exihundleni. Hambiswiritano, hi nkarhi lowu Larissa Klazinga, xirho xa komiti ya vufambisi ya pfhumba ra One in Nine, a ri karhi a nyika manghenelo ya mbulavulo wa yena, ku ntshunxeka ka mina ku ve ku hundzuka ku tisola. Hi nkarhi wolowo, malembe hinkwawo ya ku miyela ka mina ya vuyele ehenhla ka mina.

Loko van'wana va ri karhi va 'miyetiwa' hi ku pfariwa hi silothepi, xikombiso xa xifaniso lexi xi ndzi endle ndzi swi vona leswaku a ndzi nge swi koti ku swi yimela. Kwalaho ndzi bohe ku cinca xikipa xa mina xa "Sexula Violence = silence" ndzi kuma xa "Rape Survivor" ndzi ringete ku swi endla ndzi nga vonaki tanihi leswi ndzi nga tano hi ntumbuluko. Xana swa koteka ku pfumela mhaka leyi hi ndlela yo tani? "Xana u muxanisiwa la pfinyiweke?" ku vutisa Larissa hi ndlela ya yena leyi nga hlanganisiki marito. Ndzi hlamule ntsena ndzi ku, "Ina". A ndzi nga tilulamiselangi tingana leti nga ndzi khoma, kambe a ku nga ri na ku vuyela endzhaku.

Loko ndzi suka eka ndhawu leyi, a ndzi nga ti lulamiselangi ntiko wa swendlo swa mina. Ndzi titwe onge ndzi tsariwe mhaka leyi malembe layo tala ndzi nga ringeta hi matimba ku yi tumbeta. Mixo wolowo a ndzi anakanya hi ku nyumisiwa ka mina.

A ndzi ehleketa leswaku endzhaku ka malembe layo tala ndzi ta swi kota ku paluxa ntiyiso emakumu. Ntiyiso hi leswku ku kanakana ka le ku sunguleni ku tlhele ku vuya. Xana a ndzi na nadzu eka mhaka leyi? Xana a ndzi nga hoxisangi hi ndlela yin'wana? Ndzi kume lesaku swivati swa mina swa khale a swi nga holangi. Hambi sweswi ndzi nga ku thayipeni ndzi le ku rileni. Hi kona ndzi vonaka ku tika ka ku miyela ka mina eka mina.

Loko ndzi ri karhi ndzi famba ndzi hundza vanhu, vo tala va vona a va languta etlhelo. Ndzi titwe ndzi lahlekile hi ku paluxa, hambileswi a ndzi swi kota ku hanya kahle ndzi ri ndzexe. Loko ndzi ri karhi ndzi khandziya switepisi swa ndzawulo ya hina eyunivhesiti, ndzi twe ku langutiwa na ku miyela ka vanhu lava a va hlengeletane kwalaho. A ndzi titwa ndzi lava ku lwisana na swona, kambe xiphemi xin'wana xa mina a xi titwa onge ndzi lo cukumetiwa. Ndzi twisisa leswi vamanana votala a va swi twa loko fa funghiwile hi marito, 'nhwanyana luya' , u funghiwile, u pendiwile, u onhekile. "Shh," k uvula un'wana wa vatirhikulobye loko ndzi vulavula na vona eka ndzawulo ya hina, a ri karhi a hleka a langutise vamanana lava a va "miyetiwile". Ndzi hlundzuka kambe ndzi yimela nkarhi lowu ndzi nga ndzexe. Kutani ndzi rila. Ndzi rilela ku hlangahlangana na ku cukumetiwa ka mina hi nkarhi lowu ndzi nga tshama ndzi miyerile malembe layotala. A ndzi ri na ku seketeriwa ka vamanana va 412+ lava a va kombisa ku vulavula na vona.

A ndzi nga langutelangi ntiyiso wa vumbisi bya switwi swa mina. A ndzi nga ti lulamiselangi. Ndzi twa onge ndzi nga swi rivala. Hikokwalaho ka yini a fanele ku va mpingu wa mina nkarhi lowu hinkwawo?

Ndzi tsakile ku va ndzi ve na nkarhi wo langutisana na ku miyela ka mina, ku swi konanisa, ku ringeta ku swi twisisa, ku tivona nadzu na ku nyumisiwa loku fambelanaka na swona. Ndzi hlamarisiwa hi leswaka na sweswi ka ha ri na tinhlamulo leti eka vamanana lava npaluxaka. Ndzi hlundzukisiwe hi swiviko swa vakombisi van'wana lava nga kombisa rivengo na tihanyi ta vatatana na vamanana lava a va hlangana na vona hi nkarhi wa nkombiso.

Hambiswiritano, ndzi tshemba leswaku ku nghenelela ka mina, hambileswi a swi nga olovi hi nkarhi wolowo, swi ta pfuneta swinene eka endleni ka nkarhi na ndhawu laha vamanana van'wana (na vavanuna) va nga ta vulavula ntiyiso no hlamusela leswi va nga hundza eka swona. Mhaka leyi a yi nga nyamalali ntsena. U nga endla onge a swi tshamangi swi humelela, kambe swi humelerile. Ndzi vone sweswo endzhaku k ova ndzi miyerile malembe layotala. Ku na ku horisiwa loku tisaka ki ku vulavula hi swona. Ku ta tshama ku ri na vanhu lava nga ta ka va nga twisisisi, kambe u ta tlhela u kuma ku seketeriwa, ntwelavusiwana, ku chaveleriwa kasi van'wana hi na ku tshemba leswaku vat a kuma vululami.

Ntlawa wa machudeni ya Yunivhesiti ya Rhodes va "miyetiwile" tanihi xiphemu xa nkombiso wa Pfhumba ra 1 in 9 hi timfanelo ta lava pfinyiweke. Xifaniso hi Nina Bekink wa One in Nine Campaign.

Vaxanisiwa lava pfinyiweke va byela vanhu hi leswi va hundzeke eka swona. Xifaniso hi Nina Bekink wa One in Nine Campaign.

Machudeni ya Yunivhesiti ya Rhodes va nghenelela eka ku-fela-kona na va swa "Vululami" va langutile. Goza leri a ri endleriwe ku lemukisa vanhu hi mafu laya yelanaka na madzolonga ehemhla ka vamanana laya nga hangalasiwiki hi va swa vululami bya Afrika Dzonga. Xifaniso hi Nina Bekink wa One in Nine Campaign.

NDLELA LEYI VAVANUNA VA NGA PFUNETAKA HAYONA

Ematshanwini yo langutisa vavanuna tanihi va sunguri va madzolonga ya rimbewu, ku na matirhelo laya nga sunguriwa yo tirhisa vavanuna tanihi xiphemu xa nhlamulo. Hi langutisa hilaha vavanuna va nga pfunetaka hakona.

Swirho swa Sonke Gender Justice swi macha eka pfhumba ra One Man Can hi siku ra misava ra timfanelo ta vanhu eKhayelitsha. Xifaniso hi Eric Miller.

A swi olovi ku lulamisa timhaka leti nga simeka timitsu to fana na ndzinganano wa rimbewu, madzolonga ya varhandzani, matirhiselo yo biha ya swipyopyi. Loko ku pfumaleka magoza laya katsaka vavanuna, vanhu hinkwavo - vavanuna na vavasati – va va enghozini yo tluleriwa hi HIV.

Ha swi tiva leswaku a hi vavanuna hinkwavo va pfinyaka nakona a hi hinkwavo va nga xiximiki vamanana. Ha swi tiva leswaku votala va vona va nga rhandza ku tisa tinhlamulo eka madzolonga ya rimbewu ku ri na ku va xiphemu xa xiphiqo. Kambe u nga tisa ku cinca hi ndlela yihi?

Xana vavanuna va nga endla yini?

- Tshama ehansi u ti vutisa leswaku swi vula yini ku va wanuna eAfrika Dzonga.
- Tidyondzise hi swilo na hi timfanelo ta vanhu, timfanelo ta vamanana na madzolonga ya rimbewu. Tsalwa leri i masungulo lamanene.
- Sungula mbulavurisano no lemukisa vanghana hi madzolonga ya rimbewu.
- Loko swi koteka nghenelela eka swiyimo swa madzolonga. Loko u byeriwa hi madzolonga, yingisela hi vukheta, tekela enhlokweni swihehli kutani u ringeta ku pfuna.
- Seketala vamanana eka nhlupheko wa vona wa xipolitiki wo lwisana na madzolonga na xihlawuhlawu hi ku susumeta timhaka ta ndzinganano.
- Vulavula hi ku ntsunxeka hi swilo leswi vangiwaka hi madzolonga exikarhi ka vavanuna.
- Nghenelela eka tidyondzo ta rihanyu ra vavanuna na madzolonga ya rimbewu.

HIKOKWALAHO ka yini vavanuna va fanele ku nghenelela tanihi vanghana?

Ku nghenelela ka vavanuna i ka nkoka eku hundzuluxeni ka ntungu wa HIV. Swivangelo swo tiya swi nyikiwile swa ku nghenelela ka vavanuna na mapfhumba ya rihanyu laya langutaneke na vavanuna:

- Mapfhumba ya khale ya komba leswaku vavanuna va nga fikeleriwa hi ku nghenelela eka swa rihanyu leswi nga ta endla leswaku ku hungutiwa ntlulelo wa HIV na STI.
- Vavanuna va na matimba yo cinca mintolovelo ya swa rimbewu eAfrika Dzonga leyi seketelaka madzolonga exikarhi ka vavanuna na vavasati leswi pfurhetelaka ntungu wa HIV.
- Ku pfinyiwa ka vavanuna na vavasati, vugevenga lebyi nga mangariwiki ngopfu nakona byi pfurhetelaka ntungu wa HIV, ku ta yimisiwa.
- Matikhomelo ya nghozi yo fana na ku va na vanghana vo tala va masangu, vudakwa na swidzidziharisi, swi na mbuyelo wo biha eka rihanyu ra vavanuna, mbuyelo wo fana na nghozi yo tluleriwa hi HIV na STI.
- Hambiloko mpimo wa HIV wu ri ehenhla, 45% ya vanhu lava fikelelaka ART i vavanuna – ku laveka vavanuna vo tala va fikelela vukorhokeri bya rihanyu.
- Handle ka loko ko hluvukisiwa dyondzo ya vavanuna na matimba, ku kwetlembeta exikarhi ka vavanuna na vavasati ku ta ya emahlweni nakona ku tivonela ehansi ka vavanuna swi ta nyanyisa madzolonga ya rimbewu.

Matsalwa: Peacock, D. and A. Levack "The Men as Partners Program in South Africa: reaching men to end gender-based violence and promote sexual and reproductive health" International Journal of Men's Health (2004); Peacock, D. et al. Sonke Gender Justice Network "Literature Review on Men, Gender, Health and HIV and AIDS in South Africa" (2008).

RIVENGO RA LAVA RHANDZANAKA

va ri va rimbewu rin'we na vugevenga lebyi vangiwaka hi rivengo

Hi Rebecca Hodes

Hi siku ra 4 Nyenyenyani 2006, Zoliswa Nkonyana wa malembe ya 19 loyi a rhandzana na wansati kulobye u khandliwile hi maribye ku kondza a fa hi ntlawa wa vavanuna va kwalomu ka 20 ehandle ka yindlu ya yena eKhayelitsha. Vahleketeleriwa va kaye va khomiwile hi Nyenyenyani 2006 kambe vo tala va humile hi beyili. Nandzu wu tlheriseriwe endzhaku ku hundza 20 wa minkarhi. Hi nkarhi lowu tsalwa leri ri nga tsariwa hi wona, muhehliwankulu a ha ta pfumeleriwa ku nyika vumbhoni.

Nandzu wa Nkonyana wu koke riniko ra vanhu hikwalaho ka ku hlanganisiwa ka vanhu hi TAC na ku suka eka Pfhumba ra Yinhlanharhu na minhlangano yin'wana ya timfanelo ta ta. Ku ve na machi leyi nga khomiwa hi siku ra 28 Mawuwani 2009 ku kombisa ku siveriwa ka vululami eka nandzu lowu no alelanana na ku pfinyiwa no dlayiwa ka vanhu lava rhandzana va ri va rimbewu ro fana loku yaka emahlweni eAfrika Dzonga.

Xiviko hi Action Aid xi vula leswaku ku xanisiwa na ku pfinyiwa ka vanhu lava rhandzana va ri va rimbewu ro fana ku humelela ematikweni yo tala kambe Afrika Dzonga hi rona tiko "exikarhi ka matiko hinkwawo" leri nga na Vumbiwa lebyi vulaka leswaku ku hava munhu loyi a faneleke ku khirhiwa hi kwalaho ka mintolovelo ya yena ya swa masangu. Palamende ya Afrika Dzonga hi yona yo sungula eAfrika ku pfumelela ku tekana exikarhi ka vanhu va rimbewu rin'we.

Hambiloko va sirheleriwa hi nawu, vavanuna na vavasati lava rhandzana va ri va rimbewu ro fana – ngopfu-ngopfu lava va endlaka kumbe ku mbala ku fana na rimbewu lerin'wana – va hlaseriwa no xanisiwa. Va hehliwa hi ku va va nga ri va 'ntumbuluko', 'switavana' (ku va vanhu lava nga na swirho hiswimbirhi) kumbe ku encenyeta maendlelo ya vudlakuta ya vanhu lava rhandzana va ri va rimbewu ro fana laya humaka Vupeladyambu.

Maendlelo yo rhandzana na munhu wa rimbewu ro fana i nandzu ematikweni yo tala ya Afrika, ku katsa Botswana leyi hi nga akelana na yona na Namibia.

Swidyondzeki swin'wana swi vula leswaku vanhu lava rhandzana va ri va rimbewu ro fana va ve kona eAfrika ku nga se fika na vanhu va Europe. Va vula leswaku mindhavuko yin'wana ya Africa loko Afrika yi nga se vutliwa a yi pfumelela ku tekana na vanhu va rimbewu rin'we nakona xinakulobye xa vanhu va rimbewu rin'we xi ve xi voniwa xi nga ri xa 'ntumbuluku' kumbe ku va "nandzu" endzhaku ka ku hangalaka ka Vukreste hi vaneri lava a va vula leswaku i xidyoho. Vanhu lava rhandzana va ri va rimbewu ro fana vo tala eAfrika va vula leswaku va beburiwe hi ndlela yoleyo ku nga ri hikwalaho ka ku hlohleteriwa hi 'moya wa le handle'. Ndzavisiso lowu nyikiweke eka Nhlengeletano ya Sosayiti ya AIDS ya Misava eCape Town wu komba leswaku nhlayo ya vavanuna lava endlaka swa masangu na vavanuna van'wana ematikweni ya Afrika yi le henhla ku hundza laha yi ehleketeleriwaka kona.

TAC yi yisa emahlweni pfhumba ro sirhelela timfanelo ta vanhu lava rhandzana va ri va rimbewu ro fana na sisitimi ya vululami bya vugevenga leyi angulaka hi ku hatlisa no langutisa ngopfu eka vaxanisiwa. TAC yi kombela varhangeri hinkwavo ku tshinya vugevenga hinkwabyo lebyi endliweke ehenhla ka vanhu lava rhandzana va ri va rimbewu ro fana lava cinceke rimbewu no yisa emahlweni leswi Vumbiwa byi swi vulaka mayelana na ku khirhiwa hi kwalaho ka mintolovelo ya vona ya swa masangu. Kambe ku cinca ka ntiyiso ku ta fikeleriwa loko vanhu hi voxe va herisa ku khirha. Lwisana na rivengo ra lava rhandzana va ri va rimbewu rin'we emugangeni wa wena nakambe u hlohletela vaxanisiwa va mhaka leyi ku mangala emaphoriseni.

Ku pfinyiwa ka ku lulamisa eAfrika Dzonga

Eudy Simelane (31) u dlayiwile hikwalaho ka mintolovelo ya yena ya swa masangu. Pretty a ri munghana lonene wa Eudi nakona a dzi yisa erivaleni ra mintlangu laha a va tlhanga swin'we bolo ya milenge. Pretty a nga ha tlangi bolo ya milenge. U heta nkarhi wit ala na mana wa Eudi. Xifaniso hi Jodie Bieber.

Julius Malema
na khoto ya ndzinganano

Hi Emily Nagisa Keehn

Swirho swa Sonke Gender Justice Network swi kombisa alelana na leswi endliweke hi Malema ehandle ka Khoto ya le Henhla eJohannesburg . Xifaniso hi Oscar Gutierrez.

Hi Nyenyankulu 2009, Sonke Gender Justice Network (Sonke) yi endle xivilelo hi murhangeri wa Vandla ra Vantshwa ra African National Congress Julius Malema eKhoto ya Ndzinganano eJahannesburg. Nandzu lowu wu hehla leswaku Julius Malema u nyike mbulavulo lowu kombaka rivengo, ku khirha no xanisa vamanana. Lowu hi wona nandzu wa xiyimo xa le henhla ku suka Khoto ya Ndzinganano yi pfuriwile hi 2003.

Xivilelo xi vekiwe endzhaku ka xitatimende xa Nkul. Malema hi Sunguti 2009 eka machudeni eCape Town laha a nga vula leswaku wansati loyi a nga hehla Puresidente Jacob Zuma “u tiphinile” na yena hikuva “loko wansati a nga tiphinaga u suka ka ha ri mixo. Lava va nga tiphina va yima ku fikela dyambu rixa, va kombela swakudya swa nimixo na mali ya thekisi.” Sonke yi koxa leswaku Nkul. Malema a tisola eka leswi a nga swi vula no nyika R50,000 eka nhlangano wa Vanhu lava Lwisanaka na ku Xanisiwa ka Vamanana, nhlangano lowu pfunetaka vamanana lava nga xanisiwa.

Minhlangano ya timfanelo ta vanhu na ndzinganano wa rimbewu yo fana na Sonke yi vilerisiwa hi marito ya Nkul. Malema ya nga ta swi endla eAfrika Dzonga laha madzolonga ya swa masangu hi vavanuna ehenhla ka vamanana ya nga ehenhla emisaveni hinkwayo.

Sonke, tanihi nhlangano lowu hlohletelaka vavanuna na vavasati ku teka magoza yo sivela madzologa ya le makaya na swa masangu, yi vona swi ri swa nkoka leswaku Nkul. Malema loyi a nga na xivandla xa le henhla eka swa vurhangeri bya tipolitiki a tihlamulela eka xitatimende xa yena. Xikombelo xa ndzivalelo xi ta komba ku tiyimisela ka Nkul. Malema eku nghenelelen ka mfikelelo wa ndzinganano wa rimbewu eAfrika Dzonga. Swi ta pfuna ku aka tiko leri ri nga alelanaka na madzolonga ya swa masangu.

Tikhoto ta Ndzinganano i tikhoto leti tirhanaka na timhaka ta vanhu endzeni ka Tikhoto ta Majistarata na hinkwato Tikhoto ta le Henhla etikweni hinkwaro. Ti sunguriwe hi kwalaho ka *Nawu wa ku Humelerisiwa ka Ndzinganano na ku Siveriwa ka ku Khirhiwa loku nga riki Kunene 4 wa 2000*, nakona ti endleriwe ku twa swihehli swa ku khirhiwa loku nga riki Kunene, mbulavulo wa rivengo, na nxaniso. Xikongomelo xa Tikhoto ta Ndzinganano i ku susa swirhalanganya leswi nga sivelaka vanhu lava swelaka ku fikelela vululami. Xikombiso, vamangari va nga endla xivilelo va nga hakeli nchumu. Vamabalani va Tikhoto ta Ndzinganano va fanele ku pfuna vamangari lava tsandzekaka ku fikelela muyimeri ku n’wi fikelela. Nakona ku hungutiwa mpingu wa vumbhoni lebyi lavekaka eka vamangari eka milandzu ya ku khirhiwa.

Hi nkarhi lowu tsalwa leri ri nga tsariwa hi wona, nandzu wa Nkul. Malema a wu nga se fika emakumu. Mintshamo yi ve kona hi Mawuwani 2009 laha vumbhoni byi nga nyikiwa hi Sonke na mbhoni, Lisa Vetten wo huma eka Tshawaranang Legal Advocacy Centre to End Violence Against Women. Man. Vetten tsundzuxile hi nghozi leyi marito ya Nkul. Malema ya nga na yona hi kuva ya ta “va masungulo ya swivangelo swa maendlelo na mavonelo laya hlohletelaka madzolonga ya swa masangu, leswi nga endlaka leswaku kumbe [ku tikisa] xiyimo xo ka vanhu va nga mangali ku pfinyiwa.”

Nandzu lowu wu ve na mbuyelo lowunene hambileswi wu nga si ku helaku. Khoto ya Ndzingnano yi kume swivilelo swo tala ku sukela ku sunguriwe nandzu lowu. Leswi swi nga va swi vangiwa hi vuhaxi lebyi nga nava bya nandzu lowu. Wu tlhele wu hlohletela rixaka ku burisana hi hi ntirho wa vanhu eku endleni leswaku varhangeri va vana vutihlamuleri eka switatimende swa vona. Xa nkoka eka Sonke hi leswaku nandzu lowu wu koke rinoko ra nhlayo leyi kulaka ya vavanuna lava alaka ku pfala milomo hi madzolonga ya le makaya naya swa masangu laya endliwaka hi nhlayo leyintsongo ya vavanuna eAfrika Dzonga. Vavanuna lava va twisisa leswaku ku miyela swa fana na ku enerisiwa nakona va sungule ku teka magoza yo herisa madzolonga ehenhla ka vamanana.

XANA U PFINYIWILE? TIVA TIMFANELO TA WENA!

Hambileswi ku pfinyiwa swi xanisaka nakona vaxanisiwa va vaka na ku tshikeleriwa emiehleketweni no va na tingana, i swa nkoka ku mangala emaphoriseni no endla leswaku mupfinyi a sengisiwa. Mangala ku pfinyiwa u tlhela u sisndzisa ku kuma timfanelo ta wena.

Hi Anneke Meerkotter

Timfanelo ta mina exiticini xa maphorisa

Loko u mangala ku pfinyiwa, u na mfanelo yo **khomiwa hi ndlela leyi lulameke na ku xiximiwa**. Leswi swi vula leswaku u nga langutela leswi landzelaka:

- Vugevenga byi ta lavisisiwa.
- Loko u mangale vugevenga hi ku tihlanganisa na maphorisa hi riqinghu, va fanele ku angula xiviko xa wena hi ku hatlisa.
- Magoza yo hunguta ku hlupheka ka wena ya fanele ku tekiwa.
- Phorisa ri ta teka xitatimende xa wena no tata tifomo leti faneleke ku rhekhoda vugevenga.
- U ta rhumeriwa ku ya kamberiwa no tsundzuxiwa loko swi fanela.
- Phorisa ri ta burisana na wena exihundleni. U nga kombela ku burisana na phorisa ra rimbewu leri fanaka na ra wena. Loko swi koteka, xikombelo xa wena xi ta pfumeleriwa.
- U ta vulavula hi ririmi leri u ri twisisaka. Loko swi laveka u nga kombela toloki.

Phorisa ri ta teka xitatimende xa wena no xi hlaya leswaku u ta pfumelelana na vundzeni bya xona hi ku xi sayina. Loko u nga koti ku hlaya, byela phorisa no kombela leswaku a ku hlayela kutani u sayina kumbe ku kandziyisa rikhudzu ra wena eka xona. U nga kombela toloki loko u nga twisisi ririmi leri tirhisiwaka. Loko xitatimende xi nga helelangi kumbe xi hoxekile, u ta pfumelrwa ku cinca kumbe ku tatisa kumbe ku endla swin'wana switatimende. U nga kombela khopi ya xitatimende xa wena.

U fanele ku nyka mulavisisi vuxokoxoko bya wena na laha u kumekaka kona ku fikela loko ndzavisiso na nandzu wu herile. Tlhela u byela phorisa loko muhehliwa a ringeta ku nghenelela eka ndzavisiso. Mulavisisi u ta tlhela a lava ku tiva loko muhehliwa a ta tsandzeka ku ya tenga, kumbe loko a ku cahisile.

U na mfanelo yo **kuma vuxokoxoko** ku katsa

- xivumbeko na xikongomelo xa xitatimende xa wena;
- vito na nomboro ya riqinghu ya mulavisisi loyi a nga nyikiwa nandzu wa wena na nomboro ya le maporiseni ya nandzu (CAS, or Crime Administrative System number);
- ku koteka ka ku sungula ka vuchuchisi bya wena loko Mufambisinkulu wa Vuchuchisi bya Vanhu o boha leswaku a nge yi emahlweni na nandzu;
- khoma muehleketeriwa;
- nomboro ya nadzu ya khoto;
- mafambelo ya vulavisisi na vuchuchisi bya nandzu wa wena ku katsa na swilo leswi va swi lavaka eka wena, masiku ya nkoka, swiboho na mbuyelo wa beyili na nandzu hi woxe;
- ndlela na nkarhi lowu u nga kumaka nhundzu leyi tekiweke; na
- vukorhokeri lebyi nga kona lebyi nga ku pfunaka na hilaha u nga byi tirhisaka hakona ku katsa na ku kuma PEP (post-exposure prophylaxis, lowu nga murhi lowu hungutaka nghozi yo tluleriwa hi HIV endzhaku ko pfinyiwa), na nkoka wo endla leswi ka ha ri na nkarhi.

U na mfanelo yo *sirheleleka*

Loko u ri mbhoni nakona wena kumbe vandyangu wa wena va chavisiwa kumbe vutomi bya wena byi ri enghozini, u fanele ku mangala leswi hi nkarhi wolowo. Tihlanganise na maphorisa kumbe muchuchisinkulu wa vanhu ku endla xikombelo xa nsirhelelo wa timbhoni. U fanele ku langutela leswaku maphorisa ya ta lavisia ku chavisiwa loku. Loko u nga lavi leswaku muhehliwa a tiva vuxokoxoko bya wena, u nga kombela mulavisisi ku va a nga nyikisi hi byona.

Loko u mangala ku pfinyiwa hi riqinghu, phorisa ri fanele ku rhumeriwa kwala u nga kona hi nkarhi wolowo no sirhelela ndhawu laha vugevenga byi nga humelela kona. Mulavisisi u ta hlawuriwa ku lavisisa nandzu wa wena.

Mulavisisi u fanele ku tiyisisa ku hlayiseka ka vaxanisiwa va swihlangi no kuma vuxokoxoko bya vona. Vuxokoxoko by katsa xitatimende xa masungulo, lexi nga ta landzeriwa hi xo enta endzhaku ka 24 – 36 wa tiawara. Phorisa ri fanele ku tivisa muxaniseki hi xilaveko xo kuma PEP, mfanelo endla xikombelo xa ku hlahluviwa ha HIV ka muhehliwa nakona u fanele ku pfuneta eka xikombelo lexi. Mulavisisi u fanele ku pfuna muxanisiwa hi nkarhi wa nandzu na le ndzhaku ka nandzu.

U nga pfuna mulavisisihi ku:

- Tiyisisa leswaku u na vuxokoxoko bya wena bya sweswi (nomboro ya riqinghu, kherefu ya laha u tshamaka kona, kherefu ya laha u tirhaka kona, vuxokoxoko bya munhu un'wana)
- Ku nyika hilaha u kotaka ha kona vuxokoxoko hinkwabyo bya muhehliwa kumbe vuxokoxoko lebyi nga ta endla leswaku va tiva muehleketeriwa.

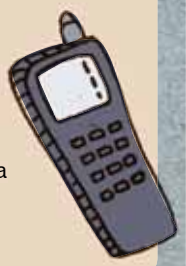

Maphorisa a ya pfumeleriwi ku pfala dokete eka milandzu yo tika, ku katsa ku pfinya va nga kumanga mpfumelelo wa muchuchisi loyi a nga ta va a langutise vumbhoni. I phorisa ra xiyimo xa kaputeni kumbe ku ya ehenhla, khomixinara wa xitichi kumbe la fambisaka valavisis la nga pfalaka dokete. Maphorisa ya fanele ku tiyisisa leswaku magoza hinkwa ya tekiwile ku lavisisa vaxanisiwa kumbe mahehleiwa loko dikete yi nga se pfariwa.

Timfanelo ta mina eka ndhawu ya swa rihanyu

Endzhaku ka ku pfinyiwa, vaxanisiwa va fanele ku ya eka ndhawu ya swa rihanyu leyi nyikaka vukorhokeri bya vaxanisiwa lava nga pfinyiwa.

- ku tshunguriwa ku vaviseka;
- kumkuma mirhi leyi leyi sivelaka HIV, STI na ku biha emirini;
- ku fikelela vukorhokeri byihi na byihi lebyi lavekaka, ku katsa ku tsundzuxiwa; na
- ku tiyisisa leswaku fomo ya J88 ya tatiwa no hlengeleta vumbhoni.

FOMO YA J88

Fomo ya J88 I fomo leyi tirhisiwaka hi va swa rihanyu ku hlengeleta vumbhoni. Muxanisiwa u fanele ku sayina fomo ya SAP308 leyi va pfumelelaka ku endla nhlahluvo wa swa rihanyu no hlengeleta vumbhoni bya swa rihanyu. Fomo ja J88 yi fanele ku nyikiwa mulavisisi. Yi ta tirhisiwa ekhoto tanihi vumbhoni.

Fomo ya J88 yi na vuxokoxoko bya mutirhi wa swa rihanyu na ndhawu ya swa rihanyu laha u hlahluviweke kona. Yi komba matimu ya rihanyu ra muxanisiwa, leswi kumekeke swo fana na xiyimo xa mpahla, swihalaki swa miri, swihalaki swa xitliliniki, xiyimo xa miehleketo na vumhoni bya swidzidzi harisi kumbe swipyopyi, matimu ya vuveleki kumbe ya swa masangu (siku ro hetelela ku ya enkarhini na swa masangu), xikambelo xa xivandla xa vununa, xihetamavele, swikombiso leswi nga tekiwa eka ndzavisiso na vito ra phorisa leri nga nyikiwa vumbhoni.

DNA na yona ya hlengeletiwa ku kuma vumbhoni lebyi hlanganisaka muhehliwa na vugevenga (nyuku, misisi, ngati, swihalaki swa vununa). Vumbhoni bya DNA a byi talim ku tirhisiwa eka milandzu leyi hikuva hakanyingi maphorisa ya hluleka ku kuma vumbhoni lebyi.

Timfanelo ta mina ekhoto

CCTV na swin'wana swa xielekitironiki swi kona ku pfuna mumangari loyi a nga xaniseka ku nyika vumbhoni ekhoto hambi o va na malembe mangani.

Ntshamo wa khoto wu nga ha pfuxa swivavi no chavisa, ngopfu-ngopfu eka vana.
Loko n'wana a ta tshikeleleka ngopfu hi ku nyika vumbhoni ekhoto, khoto yi nga hlawula munhu la nga na vuswikoti ku va exikarhi ka khoto na n'wana. Vanhu lava va nga tirhisiwa ekhoto, kumbe munhu loyi na n'wana va nga va ekamareni rin'wana leri khoto yi nga kotaka ku ri vona hi CCTV.

A swi olovi eka muxanisiwa ku nyika vumbhoni bya nandzu wa swa masangu ekhoto. Nkarhi lowu nga hundza, tikhoto na magqweta laya yimelaka vahehliwa a va xanisa vamangari no ka va nga tekeli enhlokweni vumbhoni bya vona. Nawu lowuntshwa wa Milandzu ya swa Masangu wu na milawu ya makhomelo ya vumbhoni lebyi:

- Khoto yi nga ka yi nga endli xiboho hi kulangutisa nkarhi lowu nga hundza ku suka nkarhi lowu vugevenga byi nga endliwa na nkarhi lowu byi nga mangariwa hi wona.
- Khoto yi nge khomi vumbhoni bya mumangari hi ku kanakana (ku vutisa loko wu ri ntiyiso kumbe swi tshembeka) kihokwalaho ka xiyimo xa vugevenga.
- Vumbhoni bya matimu ya swa masangu ya mumangari a ya nga tirhisiwi ekhoto. Loko gqweta ra muhehliwa ri lava ku tirhisa vumhoni lebyi, ri nga endla xikombelo eka khoto ku endla sweswo. Khoto a yi nge pfumeli vumbhoni lebyi loko xikongomelo xa byona ku ri vula leswaku hikwalaho ka matimu ya swa masangu ya muxanisiwa, muxanisiwa a nga va a pfumerile kumbe a nga tshembeki.

PEP

PEP ya HIV i mirhi ya ti-antiretroviral (SARV) leyi nyikiwaka lava nga pfinyiwa. Mimirhi leyi yi hunguta nghozi yo tluleriwa hi HIV nakona yi tirha kahle loko yi sunguriwe hi nkarhi. PEP a yi pfuni munhu loyi se a nga na HIV. Yi vfanele ku teikiwa masiku ya 28 nakona yi nga van a switandzhaku. PEP yi kumeka mahala eka lava nga pfinyiwa nakona va mangale ku nga se hundza 72 wa tiawara ku suka va pfinyiwile. **A swi faneli leswaku muxanisiwa a pfula nandzu a nga se nyikiwa PEP. Loko muxanisiwa o ya emaphoriseni kusungula, va fenele ku n'wi tivisa nkoka wa ku kuma PEP no n'wi rhumela eka ndhawu leyi yi kumekaka kona. Switici swa maphorisa swi fanele ku va na nongonoko wa tindhawu ta PEP** nakona va fanele ku nyika muxanisiwa xitiviso lexi hlamuselaka timfanelo ta yena to kuma PEP.

NAWU WA MILANDZU YA SWA MASANGU LOWUNTSHWA

The *Criminal Law (Sexual Offences) Amendment Act* (lowu vitaniwaka new Sexual Offences Act) wu sungule ku tirha ku suka hi 16 N'wendzamhala 2007. Wu siva milawu yin'wana yak hale nakona wu na tinhlamuselo tintshwa ta vugevenga bya swa masangu.

Swikongomelonkulu swa Nawu lowu i ku:

- Katsa vugevenga hinkwabyo bya masangu ehansi ka nawu wun'we
- Hlamusela vugevenga hibkwabyo bya masangu
- Endla tinxaka hinkwato ta ku xanisiwa ka swa masangu kumbe ku tirhisa hi ndlela yo biha ku va nandzu
- Tiyisisa leswaku vavanuna na vavasati havambirhi va nga tirhisa nawu mayelana na vugevenga bya masangu
- Tiyisisa leswaku tindzwulo ta mfumo ta tirhisana ku sirhelela vavileri ku suka eka ku khomiwa hi ndlela leyi nga lulamangiki ku fika eka ku xaniseka
- Anstwisa ndlela leyi sisitimi ya vululami bya swa vugevenga (tikhoto na maphorisa) yi tirhaka hakona
- Ku endla malembe lawa vavanuna na vavasati va nga nyikaka mfumelelo wa swa masangu ya va 16 wa malembe
- Tiyisisa leswaku lava nga pfinyiwa va kuma PEP leyi nga mirhim leyi nga hungutaka nghozi yo tluleriwa hi HIV endhaku ka ku pfinyiwa.
- Pfumelela lava nga pfinyiwa ku tiva loko munhu la nga va pfinya a ri HIV; no
- Sungula Rhejisitara ra Rixaka (nxaxamelo wa mavito) ra lava nga na milandzu ya masangu

Nkatsananyo wa Nawu wa Milandzu ya Masangu wa kumeka hi Xizulu, Xisotho na Xixhosa eka webusayiti ya Tshwaranang – www.tlac.org.za.

Baby Agnes Phiri was born HIV positive. She does not grow properly, and she can't walk or talk because she is so small. Here she is assisted by a caregiver from Push Before Something Happens (PUSH) based in Kliptown. Photo by Oupa Nkosi/the Mail & Guardian.

KU PONISA TINCECE LETI NGA NA HIV

Hi Olivia Adams

Ndzavisiso wa The CHER wa mimirhi wu kombe leswaku ku nyika vutshunguri bya ti-antiretroviral (ART) eka tincece leti nga na HIV ka ha ri na nkarhi ku nga yimeriwi CD4 count yi wa kumbe va sungula ku kuma mavabyi ya AIDS swi ta ponisa vutomi byo tala.

Ndzavisiso wa The **CHER** (**C**hildren with **H**IV **E**arly Anti**r**etroviral Therapy) wa mimirhi wu endliwe exibedlele xa Chris Hani Baragwanath eSoweto na le Xibedlele xa Vana xa Tygerberg eCape Town ku suka hi 2005 ku fika hi 2007.

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu a ku ri ku kuma loko ku sungula tincece leti nga na HIV eka vutshunguri bya ti-anriretroviral (ART) loko va ha ku kumeka swi ta nonokisa fambelo ra mavabyi no hlwerisa ku sunguriwa ka ART ya nkarhi wo leha.

Ndlela leyi ndzavisiso wu nga endliwa hayona

Valavisisi va avanyise vana va 377 lava nga na HIV lava nga exikarhi ka mavhiki ya 6-12 hi mintlawa yinharhu ekusunguleni. Hinkwavo ka vona a va ri na phesente ya CD4 leyi a yi ehenhla ka 25%. Phesente ya CD4 yi hambanile na CD4 count kambe na yona yi pima matimba ya masocha ya miri. CD4 count yi hlayela nhlayo ya ti-cell ta ngati leti tirhaka eka khubiki ya mililitara ta ngati. Phesente ya CD4 i nhlayo ya ti-cell ta ngati yo basa engatini ya wena leti ti nga ti–cell ta CD4 (hi khubiki ya mililitara ya ngati)

Eka ntlawa wo sungula, vutshunguri a byi sunguriwangi hi nkarhi wolowo (vutshunguri lebyi nga hlwerisiwa) kambe ntsena loko swilaveko swin'wana swa matshungulelo swi fikeleriwile. Tincece ti sungule ART hi ku ya hi swibumabumelo (pre-CHER) swa khale swa WHO na Nhangano wa Vulawuri na Nsivelo wa Mavabyi (CDC). Swibumabumelo leswi swa khale swi vula leswaku tincece ti fanele ku sungula ART loko phesente ya CD4 yi ri ehansi ka 20%, kumbe 25% loko vari ehansi

ka lembe hi vukhale. CDC yi bumabule leswaku ku sunguriwa ART eka xiteji xa C xa vuvabyi kumbe xo tika xa B loko ku ri na vuvabyi byo fana na neuropathy (ku vaviseka ka misiha) kumbe cardiomithopathy (vuvabyi bya tinyama ta mbilu). Swiletelo leswi swi pfuxetiwile ku suka ndzavisiso wa the CHER wu hangalasiwile.

Eka ntlawa wa vumbirhi, tincece ti sunguriwile xikan'we-kan'we eka vutshunguri bya ART endzhaku ka ku tiyisisa xitetasi xa tona xa HIV. Eka ntlawa lowu, tincce ti kume **vutshunguri byo koma bya ART** lebyi nga nyikiwa ku fikela siku ra ku tshwariwa endzhaku la lembe rin'we. Tincece eka ntlawa wa vunharhu ti sunguriwile na tona kambe ti kume **byo lehanyana** lebyi nga nyikiwa ku fikela siku ra ku velakiwa ra lembe ra vumbirhi.

Mimirhi ya ART hinkwayo leyi nga nyikiwa tincece a yi katsa lamivudine (3TC), zidovudine (AZT) na lopinavir-ritonavir (LPV/R).

Swa nkoka leswi nga kumeka

16% (20 eka125) wa tincece eka ntlawa lowu hlwerisiweke vutshunguri va file hi nkarhi wa ndzavisiso. Hi ku fananisa, i 4% ntsena (10 eka 252) eka lava vutshunguri byo sungula lava nga lova. Leswi swi komba leswaku vutshunguri loko byi endliwa hi nkarhi byi ponisa vutomi.

Ku tshunguriwa hi nkarhi swi hlanganisiwe na swiyimo leswintsonga swa lava nga hundzuka mavabyi yo tika. 26% ya tincece leti nga hlwerisiwa ku kuma vutshunguri ti hundzele eka xiteji xa C xa vuvabyi kumbe lexo tika xa B. Leswi swi humelele 6% ya tincece leti nga kuma vutshunguri hi nkarhi.

Vatsari va ndzavisiso va fikelele leswaku: "ku hlahluviwa no kumeka ka HIV hi nkarhi na ku kuma vutshunguri bya ti-antiretrovirala hi nkarhi swi hungute mafu ya tincece hi 76% na ndzhundzhuluko wa HIV hi 75%.

Leswi swi komba swipfuno swa ku va tincece ti kuma ART hi nkarhi. Mbuyelo wa leswi vu tike lero tincece hinkwato leti a tir I eka vutshunguri lebyi nga hlwerisiwa ti boheke ku sunguriwa eka ART.

Ku sunguriwa ka swiletelo leswintshwa

Hikwalaho ka ndzavisiso wa the CHER, matiko yo tala ya pfuxete swiletelo swa wona swa ART ku komba swilaveko swo sungula vutshunguri hi nkarhi. WHO yi pfuxete swibumabumelo swa yona leswaku swi va hi ndlela leyi: "tincece hinkwato leti nga ehansi ka tin'hweti ta 12 leti ti nga na HIV ti fanele ku sunguriwa eka [ART], [ku nga langutiwi] xiyimo xa rihanyu kumbe xa masocha ya miri".

Hambiswiritano, Ndzawulo ya Rihanyu eAfrika Dzonga ya ha nonoka ku humesa swiletelo leswintshwa leswi tekelaka enhlokweni ndzavisiso wa theCHER. We vaonile memorandamu leyi nga hangalasiwa yi vula leswaku ku fanele ku sunguriwa vutshunguri xikan'we kambe a yi hangalasiwangi kahle naswona a hi xiphemu xa swileteloswa ximfumo. Hi nkarhi lowu tsalwa leri ri nga tsariwa hi wona, vutshunguri a byi sunguriwa hi ku ya hi xiyimo xa rihanyu na masochoa ya miri hambiloko swibedlele swin'wana swi sungula ka ha ri na nkarhi.

Tanihi xiphemu xa pfhumba ra Switirhisiwa swa Rihanyu, TAC yi kombele leswaku ku sunguriwa tincece hinkwato leti nga na HIV eka ART hi nkarhi. I swa nkoka ku hunguta nhlayo ya vana lava nga ta lava vutshunguri hi ku hluvukisa pfhumba ro sivela ntuleto wa n'wana hi mana wa yena no toyisisa leswaku vamanana hinkwavo lava nga tika nakona va ri na HIV va kuma vutshunguri.

KU HLAHLAVA HIV EKA TITLILINIKI TA NSAWUTISO

Kwalomu ka 89% wa vana lava nga na HIV ematikweni ya dzonga ra Afrika va fa va nga se fika eka lembe ra vuntlhanu ra ku tswariwa. Mindzavisiso yo tala yi komba leswku eka lava salaka, vo tala va vona vas ungula ART loko se va ri na ntlhanu wa malembe nakona se va vabya swinene hi AIDS.

Vana vo tala lava a va ta ponisiwa hi ku tshunguriwa hi nkarhi a va hlahluviwi hi nkarhi no tshunguriwa hi ku hatlisa. Ndlela yin'wana y ova kambela I ku va kambela HIV eka titliliniki ta nsawutiso.

Eka ndzavisiso lowu nga endliwa eka titliliniki tinharhu eKwaZulu Natal, vamanana va 584 eka 646 (90%) lava nga yisa vana va vona ku ya swutisiwa va pfumerile ku va vana va vona va kamberiwa HIV. 332 (57%) ya vona va tlhele va vuya ku ta kamba mbuyelo nakona 54(9%) wa tincece a i ri HIV.

Vunyingi bya vamanana lava ku nga burisaniwa na vona va vule leswaku a va na xiphiqo hi ku kamberiwa ka vana nakona va nga hlohletela van'wana leswaku na vona vat a. "ku kamberiwa ka tincece hinkwato etitliliniki ta nsawutisa swi […] nga endleka tanihi ndlela yo hatlisa yo kuma tincece leti nga na HIV no rhumeriwa ku ya kuma vutshunguri bya ti-antiretroviral," ku gimeta valavisisi.

Tincece leti nga an HIV tifanele kusunguriwa eka ART hi nkarhi wolowo. Ku nga endli leswi I ku tlula milawu nakona swi vanga mafu laya sivelekaka.

Ndzavisiso ta the CHER a ku ri wo sungula lowu lawuriweke wa ART eka tincece leta ha ku velekiwaka. Mbuyelo wu hangalasiwe hi Hukuri 2008 eka tsalwa ra *New England Journal of Medicine*.

Matsalwa: Rollins et al. CROI (2008) http://www.retroconference.org/2009/Abstracts/36509.htm

Photo by Ilvy Njiokiktjien || Images by Ilvy ||www.imagesbyilvy.com.

KU HLULA KU TLULETA KO YA EHENHLA

Hi Catherine Tomlinson

"Ha boheka ku ringeta hi matimba ku sivela ku lahlekeriwa ka vutomi na ku sirhelela vutomi bya vamanana na vana va vona. Rifu in'wana na rin'wan ra mbeleko leri yelaka na AIDS na ntlulelo wun'wana na wun'wana lowuntswha wa n'wana la velekiwaka kumbe rincece i mhangu leyi nga lavekiki," i mbulavulo wa Dr Julio Montaner, Puresidende ya IAS eka Nhlengletano ya Sosayiti ya AIDS ya misava.

Ku tluleriwa ka HIV swi humelela loko xitsongatsongwani xi hundziseriwa ku suka eka munhu un'wana ku ya eka un'wana. HIV yi nga hundzisiwa hi ku ya ehenhla kumbe ematlhelo. Loko n'wana a tluletiwa hi mana wa yena hi swi vula ntlulelo wo ya ehenhla. Ntlulelo wo ya ehenhla wu nga humelela hi nkarhi lowu manana a nga tika hi wona, ekuvelekeni na le ku mamiseni ka n'wana. Ntlulelo wo ya ematlhelo wu humelela hi ku hlangana na xitsongwatsongwani hi ku kongoma, ku katsa swa masangu no tirhisa nereta yin'we.

Afrika Dzonga ri nga endla swo tala ku sivela ntlulelo wa HIVwo ya ehenhla. Namuntlha, matiko laya nga na mali ya kotile ku fikelela ku herisa ntlulelo wo ya ehenhla na mimpimo leyi nga ehansi ka 1%. Mpimo wa hina wa ha ri ehenhla, exikarhi ka 15% na 30%. Ku hunguta leswi hi fanele ku tiyisisa leswaku vamanana lava nga na HIV va fikelela vutshunguri.

Loko ha ha ringeta ku tlakusa vutshunguri, ku humelela ka swa sayense ka karhi ka hi siya endzhaku. Ku va hi kota ku hunguta ntlulelo wo ya ehenhla eAfrika Dzonga, hi fanele ku tirhisa vumbhoni bya sayense lebyi kombaka tindlela ta khle to hunguta ntlulelo.

Xiphiqo xa mfikelelo

Ntlulelo wa Afrika Dzonga wu le henhla hikuva nhlayo ya vamanan lava fikelelaka vukorhokeri byo sivela ntluleto wa n'wana hi mana wa yena (PMTCT) i yintsongo. Ku ta laveka mfikelelo wo antswa wa PMTCT loko hi lava ku fikelela thagete ya Pulani ya Rixaka (NSP) yo hunguta ntlulelo hi 50% no fikelela nsirhelelo wa PMTCT wa 95% hi 2011. Mfikelelo wo anama wu ta hi pfuna ku fikelela swikongomelo swa Millennium Development Goals swa United Nations hi ku antswisa rihanyu ra vayimani no hunguta ku fa ka tincece.

Nhlayiseko wa PMTCT i wa nkoka eku hunguteni ka mafu ya tincece. eKwaZulu Natal, ku sunguriwa ka vukorhokeri bya PMTCT hi 2001 na vutshunguri bya pfhumba ra antiretroviral (ART) hi 2004 swi hungute mpimo wa mafu ya vana lava nga ehansi ka malembe mambirhi hi 57%.

Xirhalanganya lexikulu xa PMTCT i ku pfumaleka ka nhlahluvo wa HIV. Kwalomu ka 28% wa vamanana lava nga kamberiwa etitliliniki ta vayimani va kumeke va ri na HIV. Mpimo wa ku kamberiwa wa ha ri ehansi swinene. Ndzavisiso lowu nga endliwa eGauteng wu komba leswaku 50% wa vamanana lava endzelaka titliniki ta vayimani va hlahluviwa HIV.

Vamanana vo tala lava kumaka mimirhi ya PMTCT a va kumi vutshunguri lebyi heleleke lebyi bumabumeriweke hi swiletelo swa Ndzawulo ya Rihanyu. Swiletelo leswi swi fanele ku voniwa tanihi vuntsongo bya vutshunguri lebyi faneleke ku nyikiwa. Vumbhoni bya vutshunguri byi komba leswku switele leswi nga endliwaka ku hunguta xiyimo xa ntlulelo. Ndzavisiso lowu nga endliwa hi TAC edistric six wu kombe leswaku ku hela ka switoko swa mimirhi hiyimbirhi ya PMTCT na masi ya vana i swivangelo swa ntolovelo swa ku va vamanana va nga kumi vutshunguri lebyi heleleke tanihi laha swi pfumeleriweke hi swiletelo.

Thagete ya NSP i ku tiyisisa mfikelelo wa vukorhokeri bya PMTCT hi wa 80% wa vamanan lava lavekaka hi 2009 na 95% hi 2011. Vumbhoni bya ku nava ka mfikelelo wa

Photo by Ilvy Njiokiktjien || Images by Ilvy||www.imagesbyilvy.com

mimiri ya PMTCT a byi tiveki. I swa nkoka ku angamela ntlakuso wa PMTCT etitliliniki na le swibedlele. Mpimo wa le henhla wa ntlulelo wu komba leswaku ha ha ri ekule no fikelela tithagete.

I nkarhi wa swiletelo swa vutshunguri swo antswa

Mindzavisiso yimbirhi yi komba leswaku eka matiko laya nga riki na mali ngopfu, ku sungula vutshunguri ka ha ri na nkarhi no byi yisa emahlweni hi nkarhi wo mamisa swi nga hunguta mpimo hi 2%. Mbuyelo wa mindzavisiso leyimbirhi – ndzavisiso wa the Drug Resources Enhancement against Malaria (DREAM) na ndzavisiso wa Mma Bana – wu nyikiwile eka Nhlengeletano ya vu 5 ya IAS eCape Town hi Mawuwani 2009.

Xikongomelo xa ndzavisiso wa Mma Bana lowu nga endliwa eBotswana a ku ri ku kuma mimirhi ya PMTCT leyinene leyi nga lulamela ku nkarhi wa vuyimani no mamisa. Vamanana va 350 lava a va ri na CD4 count ya le henhla ka 200 va vekiwile ntsena eka mintlawa yimbirhi. Ntlawa wun'wana wu nyikiwile lavudine (3TC), abacavir (ABC) na zidovudine (AZT). Ntlawa lowun'wana wona wu nyikiwile lopinovir/ritonavir, lamivudine (3TC) na zidovudine (AZT). Ntlawa lowu a wu ta langutiswa ntsena wa vamanana lava a va ri na CD4 ya le hansi ka 200 wu nyikiwile nevirapine (NVP), lamivudine (3TC) na zidovudine (AZT).

Eka ndzavisiso wa Mma Bana, vutshunguri byi sunguriwile exikarhi ka 26 na 34 wa mavhiki endzhaku ka ku biha emirini. Vutshunguri byi yisiwe emahlweni ku fikela endzhaku ka tin'hweti ta tsevu n'wana a velekiwile. 75% ya tincece leti a ku dyondziwa hi tona a ti mamisiwa vele. Exikarhi ka 709 wa vana lava nga velekiwa hi nkarhi

wa dyondzo, ntlulelo wa HIV wu ve 1% ntsena. Vana vambirhi ntsena va tluleriwile hi nkarhi wo mamisa. Ndzavisiso lowu wu kume mpimo wa le hansi ku tlurisa wa ntlulelo eku mamiseni.

Ndzavisiso wa DREAM wu endliwile ematikweni ya le dzongeni ra Afrika. Ndzavisiso wu kume leswaku loko ART yi nyikiwa vamana hi nkarhi lowu va nga tika hi wona na nkarhi lowu va mamisaka, mpimo wa ntlulelo a wu ri ehansi ka 2%. Leswi a swi ri tano na loko ku nga tirhisiwi vuveleki bya vuhandzuri na masi ya vana. Swipfuno swa vutshunguri lebyi a swi vonaka na le ka vamanana lava CD4 count ya vona yi nga ehansi ka 200. dyondzo leyi yi komba leswaku loko ku pfumaleka ART vamanana lava nga na CD4 count ya le henhla ka 350 na vona va le nghozini ya ntlulelo wo ya ehenhla.

Eka ndzavisiso wa DREAM, vamanana lava nga na CD4 count ya le hansi ka 350 va sunguriwe hi nevirapine (NVP), zidovudine (AZT) na lamivudine (3TC) kumbe nevirapine (NVP), stavudine (d4T) na lamivudine (3TC). Vamanana la a va ri na CD4 count ya le henhla ka 350 vona va sungule mimirhi eka mavhiki ya 25. Vutshunguri byi yisiwe emahlweni hi nkarhi wo mamisa ku fikela ku yima ku mama eka tin'hweti ta tsevu. Switandzhaku a swi nga talangi ngopfu ehandle ka swivilelo swa nevirapine eka vamanana lava a va ri na CD4 ya le henhla ka 350. Vamana va nyikiwile zidovudine (AZT) na lamivudine (3TC) mavhiki yanharhu endzhaku ko veleka ku hunguta nghozi yo alelana na nevirapine (NVP).

Leswi swi komba leswaku mpimo wa ntlulelo eka matiko laya nga riki na mali wu nga fana na wa ma tiko laya nga ni mali. Ku nyika nkatsakanyo wa vutshungui eka vamanana endzhaku ka 25 wa vanhiki va tikile na hi nkrhi wo mamisa swi nga hunguta mpimo wa ntlulelo hi 2%

Ku yiwa kwihi ku suka la?

Swi le rivaleni lewaku ku hunguta mpimo wa ntlulelo wo ya ehenhla eAfrika Dzonga swi ta lava leswaku vutshunguri byi kumeka hinkwakokwako no anstwisa mimirhi leyi nyikiwaka. Xo biha hi leswaku ku tshama ku ri na ku kwetlembetana exikarhi ka ku tlakusa vukorhokri na le ku byi antswiseni. Mali leyi nga ta laveka ku ku tlakusa PMTCT eAfrik Dzonga yi fanele ku kmbisisiwa leswakuhi ta twisisa ndlela leyi hi nga ta antswisa hi yona vukorhokeri loko hi ri karhi hi tlakusa mfikelelo. Tanihi tiko ra lexikahi eka timhaka ta ikhonomi nakona hi ri na nhlayo ya le hehla ya vanhu lava hanyka na HIV/AIDS, I swa nkoka ku endla hinkwaswo leswi hi nga swi endlaka ku nonokisa rivilo ra ntungu no sirhelela rihanyu ra nyimba leyitaka.

Matsalwa: Health Systems Trust "District Health Barometer: Year 2007/2008" (2009); HIV & AIDS and STI Strategic Plan (2007-2011); National Department of Health "Policy and Guidelines for the Implemenation of the PMTCT Programme" (2008); Ndirangu, J. et al. "A decline in early life mortality in a high prevalence rural area of South Africa: associated with the implementation of PMTCT and/or ART programmes?" International AIDS Society Conference, Cape Town (2009); Ramdhial, M. "PMTCT: Integration of HAART into public sector antenatal services in a high prevalence setting in South Africa" International AIDS Society Conference, Cape Town (2009); Yarrow, J. "Modelling changes to the PMTCT program in South Africa" International AIDS Society Conference, Cape Town (2009).

SWILETELO SWA SWESWI SWA PMTCT

Eka swiletelo swa sweswi eAfrika Dzonga, vamanana lava nga na CD4 leyi nga hansi ka 200 va nyikiwa vutshunguri bya matimba bya mimirhi (HAART). Vamanana lava CD4 count ya vona yi nga ehanhla ka 200 va nyikiwa mimirhi ya PMTCT.

Vamanana lava nga eka HAART va teka stavudine (d4T), lamivudine (3TC) na nevirapine (NVP). Leswi swi yisiwa emahlweni ku fikela eku velekeni na le ndzhaku ka ku veleka. Endzhaku ka ku velekiwa, n'wana u nyikiwa mpimo wun'we wa nevirapine (NVP) na zidovudine (AZT) ku ringana masiku ya mune. Loko mana wa n'wana a kume HAART ehansi ka mavhiki ya mune hi nkarhi wa vuyimani, n'wana u nyikiwa mpimo wun'we wa nevirapine (NVP) loko a velekiwa na masiku ya 28 ya zidovudine (AZT).

Swiletelo swi omba leswaku vamanana hinkkwavo lava nga na HIV va fanele ku nyikiwa masi ya vana ya mahala tin'hweti ta tsevu.

Photo by Ilvy Njiokiktjien || Images by Ilvy ||www.imagesbyilvy.com

DART

Eka ndzavisiso wa DART, ku humelela ka 87% ka malembe ya ntlhanu ku ri hava vuangameri bya CD4 count kumbe bya laborothari swi komba nkoka wa ku andzisiwa ka mphakelo wa ARV.

Hi Simon Collins and Polly Clayden, HIV i-Base

Mbuyelo wa nkoka lowu nga nyikiwa eka Nhlengeletano ya Sosayiti ya AIDS eCape Town hi Mawuwani a wu huma eka ndzavisiso wa DART (Nhluvukiso wa Vutshunguri bya Antiretroviral eAfrika).

Eka ndzavisiso lowu, vanhu vo tlula 3,300 lava nga na HIV eUganda na Zimbabwe va avanyisiwile hi mintlawa yimbirhi kutani va sungula ku nyikiwa ART. Ntlawa wun'wana wu fambisiwile hi ku ntolovelo wa CD4 count ya tin'hweti tinharhu tin'wana na tin'wana na vuangameri bya laborothari. Ntlawa lowun'wana wu fambisiwe hi ku langutisiwa swikombiso ntsena. Vanhu va ntlawa wa vumbirhi va ve na ntolovelo wa CD4 count na vuangameri kambe mbuyelo wu nyikiwile madokodela ya vona loko va va na switandzhaku swo tika. Mintlawa hiyimbirhi a yi nga angameriwi ndhwalo wa xitsongwatsongwani.

Vanhu va cinceriwe eka vutshunguri bya vumbirhi loko va ri na CD 4 count ya le hansi ka 100 wa ti-cell/mm3 eka ntlawa wa vuangameri bya laborothari kumbe ku ya hi swikombiso eka ntlawa wo langutisiwa swikombiso.

Vavabyi eka dyondzo leyi va kume minkatsakanyo ya yinharhu ya ti-ARV. Hnkwvo va kume zidovudine (AZT) na lamivudine (3TC) na wun'we eka abacavir, nevirapine kumbe tenofovir (kwalomu ka tikotara tinharhu ta vanhu eka ndzavisiso). Stavudine (d4T) a yi nga katsiwangi eka mimirhi ya masungulo, hambileswi vavabyi van'wana va nga cincela eka d4T exikrhi ka dyondzo (xikombiso, ku papalata anaemia). Va landzelerisiwe malambe ya ntlhanu.

Loko DART yi sungula yi langutise na ku kavanyeteka ka vutshunguri kambe xiphemu lexi xa ndzavisiso xi pfariwile hi Nyenyankulu 2006 hi Data and Safety Monitoring Board (DSMB) tanihi leswi vavabyi va nga hanyanga kahle ku fana na lava a va yisa emahlweni vutshunguri. Leswi swi komba nkoka wo ka vutshunguri byi nga kavanyetewi.

Xikongomelo ndzavisiso a ku ri ku vona loko ti-ARV ti nga tirhisiwa ku nga ri na ntolovelo wo angamela ku andzisa mfikelelo eka tindnawu laha CD4 count na vuangameri bya laborothari swi nga kumekeki.

Ku nghenelela eka ndzavisiso lowu vanhu a va fanele ku va va nga se tshama va teka ti-ARV na CD4 count ya le hansi ka 200. vanhu va sungule vutshunguri loko se va vabya swinene, na CD4 count ya le hansi ya 86 wa ti-cell/mm3 na n'we-xa-nharhu wa vavabyi va ri na CD4 count ya le hansi ka 50.

Mbuyelo a wu tsakisa no nyika ntlhontlho. Mintlawa hi yimbirhi yi kombe mpimo wo hlamarisa wo humelela – 90% wa laborothari vs 87% wo languteriwa. Mintlawa leyi yi hambanyisiwe hi tiphesente tinsongo endzhaku ka malembe mabirhi ya ndzavisiso. Mpimo lowu wu le henhla swinene loko ku fananisiwa na wa ntolovelo wa alembe ya ntlhanu wa 8% ku nga se sunguriwa HAART. Ku ya etliliniki a swi hundza 98% na mpimo wa le henhla wa ku landzelerisa na 7% leyi nga tsandzeka ku landzelerisa eka malembe ya ntlhanu.

Ku fa ka vanhu vo tala eka ntlawa wo langutiwa ntsena swi hlamuseriwa vavabyi lava nga hava vuangameri bya cd4 count lava cincelaka eka vutshunguri bya vumbirhi va ri ehnsinyana ka CD4 counts ku hundza va vuangameri bya laborothari.

Mbuyelo lowu w uvula leswaku ku fanele ku ndlndlmuxiwa mfikelelo vutshunguri eka vanhu hinkwavo. Wu komb lewaku ku hlwerisa mfikelelo wa vutshunguri loko ka ha yimeriwe ku akiwa ka tilaborothari swi helela hi ku fa ka vanhu na mavabyi.

I swa nkoka ku tiva leswaku DART a yi bumabulangi ku tshungula ematshan'wini ya vuangameri bya laborothari kambe ntsena ku tshungula ku ri hava **ntolovelo** wa vuangameri bya tin'hweti tinharhu.

Matsalwa: Mugyenyi, P. et al. "Impact of routine laboratory monitoring over 5 years after antiretroviral therapy (ART) initiation on clinical disease progression of HIV-infected African adults: the DART Trial final results" oral abstract, International AIDS Society Conference, Cape Town (2009).

MAHUNGU *ya rhavi*

Xirho xa TAC ya Gert Sibande xi nyika tikhondhomu ta mahala eka vachayeri va tilori tanihi xiphemu ya pfhumba ra TAC ra muti-hi-muti. Xifaniso hi Malusi Mbatha.

Amalungu e-TAC esebe leMalangeni aye aqhankqalaza njengenxenye yephulo le "Indoda enye ingenza okuninzi ukulwa ubundlobongela obusekelwe kwisini". Amalungu e-TAC afundise uluntu—kwaye ingakumbi amadoda—malunga nokuba angakunqanda njani ukwenziwa kodlwengulo nobundlobongela obubhekiselwe kwabasetyhini kunye nabantwana. Eli phulo lokungena umnyango nomnyango lifikelele kwimizi engama-24 kunye nakubantu abangama-286. Ifoto nguThandeka Vinja.

Xiculu xa tinyawa (lentils)

XI RINGANA: 4 wa vanhu VUHLAYISI: Endzeni ka xigwitsirisi ku fika 3 wa masiku.

Switirhisiwa

30 ml ya botere
15 ml mafurha ya sunflower
500g nyama ya xiculu ya nyimpfu/homu
30 ml jinja leyinga giretiwa
Nyala ya 1 leyi nga hafuriwa no tsemeleriwa
Litara ya 1 ya murhu wa matsavu wa Oxo kumbe Maggi Stock Cubes
4 wa matamatisi lama nga tsemeleriwa
250 ml ya tinyawa (lentils)
A swi bohi: cumin, parsley, garlic

Maendlelo:

1. Hlantswa tinyawa eka kholanda u cukumeta swiribyana..
2. Hisisa botere na mafurha epotweni lerikulu.
3. Chela yama u yi katinga 5 wa timinete ku fikela yi va buraweni.
4. Chela jinja, galiki, na nyala kutani u sweka ku ringana 10 a timinete, ku fikela nyala yi olova.
5. Chela cumin u sweka u ri karhi u hakasela ku fikela 2 wa timinete
6. Chela tinyawa na murhu lowo hisa.
7. Swivirise hi ndzilo wa le hansi u nga pflangi ku ringana 10 wa timinete ku fikela tinyawa ti olova. Hakasa minkarhi yin'wana
8. Chela tamatisi na parsley.
9. Yisa emahlweni u sweka o haka ku fika 15 wa timinete.
10. Chela munyu ya pepper kutani u phamela na rhayisi leyi hisaka.

Equal Treatment's Crossword Puzzle

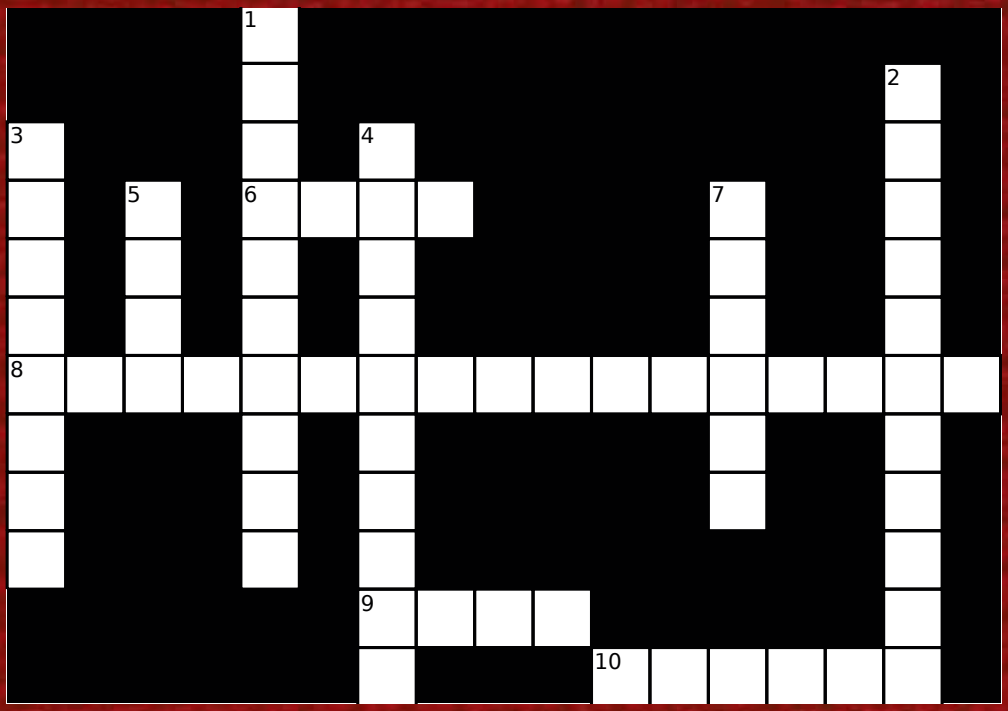

We will give a R200 Pick n Pay gift voucher to the first crossword drawn from a hat with all the correct answers. The answers can be found in this issue of *Equal Treatment*.

Last month's winner will be announced in a future issue.

Fax or post your completed crossword, with your name, address and contact number.
Address: Equal Treatment, PO Box 2069, Cape Town 8001
Fax: 021 422 1720

Across

6. The Children with HIV Early Antiretroviral Therapy trial is also known as the ___ trial.
8. When a young woman has a sexual relationship with an older man, it is called an ___ relationship.
9. One in ___ rape survivors reports the attack to the police.
10. The ___ Offences Act aimed to include all sexual crimes under one law.

Down

1. MCP stands for multiple ___ partnerships.
2. In a ___ society like South Africa's, men are considered to have primary authority and control over their families and within society as a whole.
3. When a baby becomes infected from its mother we call this ___ transmission.
4. What country has removed all laws that criminalise sex work?
5. The ___ study found that delaying treatment access while waiting for laboratory infrastructure to be developed is resulting in extensive mortality and disease.
7.. In March 2009, Sonke Gender Justice Network filed a complaint with the Equality Court in Johannesburg against African National Congress Youth League Leader, ___ Malema.

PFHUMBA RA 1 IN 9

KU SIRHELELA TIMFANELO TA VAXANISIWA LAVA NGA PFINYIWA EKA SISITIMI YA VULULAMI LEYI HLULEKAKA

Ku seketela la paluxaka

www.oneinnine.org.za

One in Nine Campaign I nhelngeletano wa minhlangano ya vamanana na vanhu lava tirhaka eka vululami bya vamanana lava langutelaka tiko leri eka rona timfanelo ta vamanana ti xiximiwaka, ti tlakusiwa no humelerisiwa.

Tihlanganise na:
Ishtar Lakhani National Mukondleteri. Riq: (011) 642 4345/6 • Fax: (011) 484 3195 • 1in9@powa.org •
PO BOX 93416 Yeoville 2143